

РУХАНИ
ЖАҢҒЫРУ

Ж. С. ТАЛАСНАЕВА

ҒАЛЫМ МАЛДЫБАЕВТЫҢ
ТҮЛДІК ТҰЛҒАСЫ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
М. Қозыбаев атындағы
Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Ж. С. ТАЛАСПАЕВА

ҒАЛЫМ МАЛДЫБАЕВТЫҢ
ТІЛДІК ТҰЛҒАСЫ

монография

Петропавл
2018

УДК 80/81(035.3)

ББК 81.2

Т 16

*Баспаға М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан
мемлекеттік университетінің Ғылыми Кеңесі ұсынған
(№7 хаттама 24.02.2015 ж.)*

Пікір жазғандар:

филология ғылымдарының докторы, профессор *Т. О. Есембеков*;

филология ғылымдарының докторы, профессор *Н. Қ. Жүсітов*;

филология ғылымдарының докторы, профессор *М. С. Оразбекова*

Таласпаева Ж. С.

Т 16 Ғалым Малдыбаевтың тілдік тұлғасы: монография. Екінші басылым. - Петропавл: М. Қозыбаев атындағы СҚМУ, 2018. - 161 б.

ISBN 978-601-272-834-7

Монографияда Ғалым Малдыбаев шығармаларының ұлттық тағымдық болмысы мен тілдік табиғаты айқындалады. Ақынның поэзиялық шығармаларының табиғатын тіл ғылымының жаңа қырынан танытып күймей, әлемнің ұлттық тілдік бейнесін жасаудағы қаламгердің шеберлігі, өз жолдану даралығы мен көңілсіздігі орыс таңдалады. Зерттеуде Г. Малдыбаев диалектісінің юпитивтік мәні сараланып, жүрек мәнілі жүйелі-семантикалық таңдау негізінде тілдік тұлға түсінігі сипатталады. Концепті, оның құрылымы мен түрлері, әлемнің тілдік бейнесі туралы түсініктер юпитивтік лингвистика тұрғысынан түсіндіріледі.

Еңбек филолог мамандар, маниранттар мен студенттерге сондай-ақ юпитивтік ғылым мәселелеріне қызығушылық танытатын юпитивтік оқырманға арналады.

УДК 80/81(035.3)

ББК 81.2

© Таласпаева Ж.С., 2018

© М.Қозыбаев атындағы СҚМУ, 2018

ISBN 978-601-272-834-7

*М. Қозыбаев атындағы СҚМУ-дың сапа менеджменті жүйесі
ISO 9001:2015 талаптарының үйлесімділігіне сертифицирланған*

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ	4
1 ТІЛДІК ТҰЛҒА – КОГНИТИВТІК ЛИНГВИСТИКАНЫҢ БАСТЫ ҰҒЫМДАРЫНЫҢ БІРІ	6
1.1 Ғалым Малдыбаевтың өмірі мен қоғамдық қызметтері.....	20
1.2 Ғ. Малдыбаевтың тілдік тұлға ретінде қалыптасуының поэтикалық негізі.....	26
1.3 Ғ. Малдыбаев шығармалары тілінің прагматикалық қызметі	28
2 КОНЦЕПТ – КОГНИТИВТІК ЛИНГВИСТИКАНЫҢ НЕГІЗІ	45
2.1 Ғалым Малдыбаев поэзиясындағы концептілік құрылымдардың ерекшелігі.....	52
2.2 Ғ. Малдыбаев поэзиясындағы авторлық метафоралардың когнитивтік сипаты	64
2.3 Ақынның кестелі сөз өрнегі.....	77
ҚОРЫТЫНДЫ	154
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ	157

КІРІСПЕ

Тіл білімі ғылымының қазіргі кезеңдегі дамуы тілді зерттеуде антропоцентристік бағыттың тереңдеуімен сипатталады. Демек, бұл – тілді зерттеудің мүддесін тілдік тұлғаға аудару, яғни адамды тіл арқылы, тілді адам арқылы анықтау. Қазақ халқының қаншама ұрпағының ой орамдарын, сезім мен сана сырларының құпиясын өлең өзегіне өрген ерекше тілдік тұлғалардың ұлттық таным әлемінде алатын орны ерекше. Осыған сәйкес XX ғасырдың басында дүниеге келген, өзінің саналы ғұмырын халқымыздың өркениетке ұмтылуына, сөз өнерінің дамуына өзіндік үлес қосқан тұлғалардың бірі – ақын Ғалым Малдыбаевтың шығармаларын «тілдік тұлға» теориясы тұрғысынан талдау – зерттеу жұмысымыздың өзектілігін айқындайды.

Ұлттық мүддеге негізделген таным мен түсінікті жеке тілдік құралдар арқылы айшықтап бейнелейтін көркем шығармалардың тілін осындай кең арнада, тұтастықта зерттеудің мәні зор. Осымен байланысты тілдік тұлға мұрасын стилистикалық деңгейде ғана сипаттап қоймай, сонымен қатар оның ұлттық мәдени құндылықтарды терең меңгерген және оны келер ұрпаққа бере алар тұлға екендігіне басты назар аудару – қазіргі тіл білімінің антропоцентристік бағытына сәйкес келелі мәселелердің бірі.

Тілдегі мәдениеттің айқын үлгілері, әсем өрнектері ажарланған ұлттық символдар болмысын тіл арқылы ашуды «тіл-мәдениет-ойлау» ұштағанының айналасындағы зерттеулер бүгінгі күні өз жемісін беруде. Осы ретте көркем шығарма тілі - халықтың дүниені түйсінуден хабар беретін қойма, яғни ғаламның тілдік бейнесі ретінде ұлттың эстетикалық таным-талғамын, шаруашылық кәсібін, мінез-құлық, ырым-наным, салт-дәстүрін, бір сөзбен айтқанда, ұлттық рухты тек тілде ғана жан-жақты танытады. Осыған сай белгілі бір халықтың материалдық және рухани мәдениет элементтері тілде эстетикалық символдар, ассоциативті құбылыстар ретінде қалыптасады. Мұның негізінде «әлемді тіл арқылы танудың» әр

ұлт тілінде түрлі сипатқа ие екендігі туралы шешімге тілдік құралдардың лингвистикалық сипатын ашып, танымдық ерекшелігін зерттеу негізінде келуге болады. Ал тілдің сөз байлығын танытатын көркем шығарма. Ұлттық тілдің ең жоғарғы сатысы әдеби тілді дамытып, жалпыхалықтық әдеби тіл үлгілерін өз шығармашылығы арқылы жетілдіретін де көркем сөз иелері екені сөзсіз.

Жұмысымыздың басты өзегіне айналып отырған Ғалым Малдыбаевтың көркемдік әлемін бейнелеуші – көркем шығармалары тілінің концептілік аясын анықтап, айшықты тәсілдеріне филологиялық талдау жасау - негізгі мақсатымыз болып табылады. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін төмендегідей міндеттер қойылды:

- акын шығармаларына тілдік - танымдық тұрғыдан баға беріп, когнитивті құрылымын саралап зерделеу арқылы акынның көркемдік әлемінің концептуалды негізін айқындау;
- Ғ.Малдыбаевтың көркем мәтіні негізіндегі дискурсының жүйелік қасиетін антропологистикалық бағытта қарастыру;
- көркем мәтінді жүйелі-семантикалық талдау негізінде *тілдік тұлға* түсінігін сипаттау;
- лингвостилистикалық, когнитивті талдау арқылы көркем мәтінде кездесетін көркемдік құралдары мен айшықтау тәсілдеріне тілдік тұлға тұрғысынан назар аудару, концептілік өрісін айқындау;
- каламгер туындыларында жұмсалатын лексика-семантикалық қабаттың стильдік-танымдық қызметін анықтау;
- көркем мәтіндегі «ғаламның тілдік бейнесінің» концептілік құрылымын нақты тілдік деректермен дәйектеу.

Еңбекте когнитивті лингвистика, мәтінтану, казак тілінің стилистикасы, көркем мәтінді лингвистикалық талдау, этнолингвистика, лингвомәдениеттану т.б. пәндер мен элективті

курстарды меңгеруге қажетті теориялық қағидалар мен нақты деректер басшылыққа алынды.

Зерттеу жұмысы жоғары және орта арнаулы оқу орындарындағы филология мамандығы бойынша білім алушыларды көркем шығарма поэтикасының теориялық және практикалық мәселелерімен таныстыруға арналған.

1 ТІЛДІК ТҰЛҒА – КОГНИТИВТІК ЛИНГВИСТИКАНЫҢ БАСТЫ ҰҒЫМДАРЫНЫҢ БІРІ

«Ғаламның тілдік бейнесін» этнолингвистика, когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттану салаларының теориялық-әдістанымдық негіздері В. Гумбольдт, Э. Сепир, Б. Уорф, Н.И. Толстой, Г.В. Колшанский, Ю.Н. Караулов, В. Маслова, А. Вежбицкая, М. Копыленко, т.б., қазақ тіл білімінде Ә. Қайдар, Е. Жанпейісов, М. Серғалиев, Н. Уәли, Т. Жанұзақов, К. Хұсайын, Ж. Манкеева, Г. Смағұлова, Р. Авакова, Г. Сағидолла, т.б. ғалымдардың еңбектерінде кенінен қарастырылған. Қазіргі тіл білімінде ұлттың рухани-мәдени қазынасы ретіндегі тілді зерттеудің ауқымы кеңейе түсуде. Оның себебі: әр тіл - өз бойында ұлт тарихын, төл мәдениетін, танымы мен талғамын, мінезі мен санасын, кәсібі мен салтын, дәстүрі мен даналығын тұтастықта сақтаған таңбалық жүйе. Осындай мазмұнды құрылымына сәйкес ол жай таңбалық жүйе емес. – мәдениет айнасы. Қазіргі тіл білімінде тіл мен мәдениет сабақтастығын, атап айтқанда, тілдің бойындағы ұлттық сипатты, ұлттық рухты тануға негізделген антропоцентристік бағытты ұстанатын тіл білімінің соны салалары өріс алуда.

Бүгінде когнитивтік лингвистика аясында қаралатын концепт мәселесі лингвомәдениеттану ғылымының бір аспектісіне айналды. Лингвомәдениеттану ХХ ғасырдың 90-жылдары жеке ғылым саласы ретінде тұрақталды, себебі бұл ғылым көптеген осы уақытта дейін шешілмей жүрген мәселелердің бетін ашты. Когнитивтік лингвистика мен лингвомәдениеттану бір-бірімен тығыз байланыста, алайда өзіндік зерттеу ілімдері әр қилы. Мұны В.А. Маслова былайша

жіктеп береді: «Если когнитивная лингвистика, вкпе с когнитивной психологией и когнитивной социологией, образующие когнитологию, пытаются ответить на вопрос о том, как в принципе организовано сознание человека, как человек познает мир, какие сведения о мире становятся знанием, как создаются ментальные пространства, то все внимание в лингвокультурологии уделяется человеку в культуре и его языку, здесь требуется дать ответы на многие вопросы, в числе которых следующие: каким видит человек мир, какова роль метафоры и символа в культуре, какова роль фразеологизмов, удерживающихся в языке веками, в репрезентации культуры, почему они так нужны человеку?» [1, 8 б.].

Қазіргі тіл білімінде адамзат қауымының ғасырлар бойғы тіл арқылы дүние бейнесін тануға ұмтылған талабынан келіп, шындық болмысты танудың белсенді формасы болып табылатын тілді тұтынушы, дүниетаным өзегі – тілдік тұлғаны зерттеу проблемасы бой көтерді.

«XXI ғасырда жаңа теориялық-танымдық әдістемеге сәйкес тілді «өз ішінде және өзі үшін» қарастыратын имманентті зерттеу жеткіліксіз болып, оны ой-санамен, мәдениетпен және адамның тұрмыс-тәжірибелік қызметімен тығыз байланыста қарастыру қажеттігі туып отыр. Осы қажеттілік тіл білімінде жаңа ғылыми бағыттың және соның негізінде қалыптасқан антропоцентристік парадигманың дамуын талап етті. Басқа сөзбен айтқанда, бұл - тілді зерттеудің мүддесін объектіден субъектіге аудару, яғни адамды тіл арқылы және керісінше, тілді адам арқылы анықтау. Жаңа ғылыми парадигмаға сай тілді зерттеуде негізгі назар тілдік тұлғаға аударылды, сонымен байланысты тілді зерттеудің жаңа мақсаттары, маңызды ұғымдар мен тәсілдер, метатілдік теориялық негіздер қалыптаса бастады. Атап айтқанда, антропоцентристік парадигма бірінші орынға адамды (тілдік тұлғаны) шығарады да, ал тіл адам танымын құрастырушы сипатта қарастырылады (Л. Леви-Брюль, Б. Малиновский, К. Леви-Стросс, Ю.Н. Караулов, В.Н. Телия, Г.В. Колшанский, Ю.Д. Апресян, т.б.)» [2, 462 б.]. Осы орайда ұлттық мәдени құндылық ретіндегі ұлттық тілдік

мұраны, ұлттық ділді, ұлттық психологияны терең менгерген Ғ. Малдыбаевтың тілдік тұлғасын зерттеу – ұлттық болмыс пен халықтың дүниетанымын тануда маңызы зор.

Әдетте әдеби шығарманың тілі туралы мәселе қозғалғанда каламгердің шеберлігі сөз табиғатын қаншалықты түсінетіні тұрғысынан ғана емес, сол сөзді өз мақсатына сай қалай құбылта қолдануы жөнінде де болары анық. Т. Әбдірахманова: "...көңілдегі керікті ойын сол көркем қалпында, өмір шындығын өнер айнасына жан толқытарлықтай әсерлі етіп түсіндіруде ең қажет сөзін танып, тауып қолдану шын дарын, табиғи талант иесінің, шебер суреткердің ғана қолынан келеді" - дей келіп, "шығарманың көркемдігі, ең алдымен, оның осы бірінші элементі - тіл көркемдігімен өлшенсе, ал тіл көркемдігі дәлдік, ықшамдылық, бейнелілік, нақтылықпен белгіленеді. Басқаша айтқанда, ой айқындылығы, дәлдігі, сезім сұлулығы, нәзіктігі, оқиға жүйесінің суреттілігі, жинақты, ықшамдылығы – көркемдіктің негізгі шарттары" екендігін нақ басып айтқан [3, 23 б.].

Осы орайда Ғ.Малдыбаевтың сөз саптауын, көркемдік әлемін тану үшін оның шығармашылық тілін қазіргі лингвистикада белсенді дамып келе жатқан лингвомәдениеттану, когнитивті лингвистика, психолінгвистика бағыттарымен байланыста кешенді сипатта қарастыру – еңбегіміздің ғылыми негізін танытады.

Қазақ тілінің даму, баю тарихындағы ірі тұлғалардың құнды мұралары қазақ мәдениеті, тілі мен әдебиетінің тұтастығын сипаттайды, сол себептен де осы сабақтастықтағы Ғ. Малдыбаевтың орны айрықша. Бұл маңыздылық әсіресе зерттеу нысаны ретінде шығармашылық мұрасы өзіндік қайталанбас өрнегімен оқшауланып тұратын, тіл мен мәдениет дамуына елеулі үлес қосқан тілдік тұлғаның тіл әлемінде алатын орнын анықтаған кезде арта түседі.

«Тіл біліміне «тілдік тұлға» категориясының енгізілуі жалпы «тұлға» ұғымының жаңа мазмұнмен толықтыра түсті. Антропологиялық тіл білімінің зерттеу нысаны адамның санасы, ойы мен рухани қызметімен тығыз байланысты. Соған орай,

қазіргі таңда шығармашылық тұлғаға деген қызығушылық күшейіп, жаңаша зерттеулердің өзегіне айналды.

Бүгінгі таңда тілдік тұлғаның даралық сипатын оның шығармаларының ерекшелігін танытатын мәтіндер негізінде зерттеуге арналған еңбектер қатары көбейе түсуде. Тіл білімінде «тілдік тұлға» терминін В.В. Виноградов енгізгенімен, оның теориясының негізін Ю.Н. Караулов, Г.И. Богинаның еңбектерінен табамыз. Өткен ғасырдың 80-жылдарында ғана енгізілген бұл терминнің қысқа уақыттың ішінде кең қолданысқа ие болғандығының куәсы болып отырмыз.

Академик Ю.Н. Карауловтың тұжырымы бойынша, жалпыұлттық және жекелей алғанда ұлттық тілдік тұлға құрылымы бір-бірімен өзара байланысты үш деңгейден тұрады:

1) белгілі бір мағыналарды бейнелеу құралдарын суреттеуді (тілдің лексикалық, грамматикалық, т.б. құрылысын суреттеу) жүзеге асыратын вербалды-семантикалық деңгей.

Вербалды-семантикалық деңгейде тілдік тұлғаның күнделікті дәстүрлі тілді меңгеру деңгейі анықталады. Бұл деңгей сөз тіркесі мен сөйлемнің стереотиптік үлгісінен тұрады. Бұған автордың өзіндік сөз қолданысы, әртүрлі образдар көрінісінің қолданылу дәрежесі, тілдік тәсілдердің сонылығы, түр жаналығы, семалар ерекшеліктері енеді. Бұл тілдік тұлғаның бастапқы таным көрінісін ашатын деңгей болғандықтан, ол кейде нәлдік деңгей деп те аталып, тілдік тұлғаның тілді қолдану ерекшелігі басым түрде әңгіме болады.

2) тұлғаның құндылықтар дүниесін бейнелейтін (фрейм, фразеологизмдер, канатты сөздер, метафоралар және т.б.) және «ғаламдық бейнесіне» кіретін бірліктер, ұғымдар, концептілер болып табылатын когнитивтік деңгей.

Екінші деңгейде тілдік тұлғаға тән когнитивтік кеңістікті құрайтын әртүрлі түсініктер мен релевантты білімдердің өзектелуі жүзеге асады. Бұл деңгейде тілдік тұлғаның өзіндік ғаламдық бейнесі ашылады, сонымен бірге оның тезаурусы мен мәдениеті нақтыланады. «Бұл деңгей адамның білім, сана, танымын бейнелеген мәтіндері негізінде тұлғаның дискурсын танытады. Бұл көркем шығармада когнитация арқылы жүзеге

асады, яғни тіл мен таным сабақтастығының нәтижесі, сол тілдік тұлғаның осы сабақтастыққа сай жасалатын тезаурустық қалыптасу кезеңі».

3) тұлғаның мақсатын, қызығушылықтарын, аргументация, бағалау және т.б. тәсілдерін зерттейтін прагматикалық деңгей.

Үшінші деңгей, прагматикалық деңгейге тілдік тұлғаны қозғаушы, дамытушы уәждер мен мақсат-міндеттердің табиғатын ашу, ерекшеліктерін талдау мәселелері енеді. Мұнда тілдік тұлға әдейі қолданған көнерген, кірме сөздер т.б. лексика қабаттары, диалектілік сөздерді қолдану ерекшеліктерін және қоғамдық ой-сананың тілдік тұлға тіліне деген әсерін қарастыруға болады [4, 19 б.].

Тілдік тұлға тілде, яғни өз ана тілін дамытушы адам ретінде танылады, сондықтан оның тілінің мазмұны, сол тілдегі ортақ тыныс-тіршілігінен хабар береді. Бұл орайда ғалым Ю.Н. Караулов былай дейді: «Біріншіден, тілдік тұлға әлеуметтік заңның қорытындысы, әрі түйіні болады; екіншіден, тілдік тұлға этностың тарихи өсуінің жемісі, үшіншіден, тілдік тұлға меншіктілікке, оның биологиялық, әлеуметтік, физикалық заңдарына байланысты болады; төртіншіден, тілдік тұлға өзінің қолданыс аясында жүйелі құрамды белгілерді жасаушы, пайдаланушы болып табылады да, нәтижесінде «стиль - адам» деген қорытынды жасауға болады [5, 60 б.].

Тілдік тұлға мәселесін Ж.Б. Ермекова шартты түрде бірнеше тармақтарға бөліп қарастырады: 1) нақты тұлғаның тілін оның когнитивтік және прагматикалық интенцияларын назарға ала отырып талдау; 2) тарихи тұлғалар тілін диахрониялық тұрғыдан сараптау; 3) бөлек-бөлек мәтіндер негізінде тілдік тұлғаны модельдеу; 4) шығармадағы кейіпкерлердің тілдік тұлғасын ашу арқылы шығарма авторының тілдік тұлғасына шығу; 5) тілдік тұлға бойындағы қасиеттерді оның ұлттық болмысына сай қарастыру [3, 5 б.].

Тіл арқылы адамның бойына сіңген рухани құндылықтар жүйесін, ұлттық мінез-құлық пен бітім-болмысты, тілдік, ділдік ерекшеліктерін айқындаудың маңызы артып отырған кезеңде

акынның тілдік тұлғасын тану - адамтанымдық бағыттағы тілдік зерттеулердің бірі болмақ.

Қаламгердің көркемдік әлемі, сөз саптау мәдениеті, ассоциациялық бейнелері өмірлік тәжірибесі мен аялық білімі негізінде іске асады. Осыдан келіп оның сөз шеберлігі, өзіндік қолтаңбасы айкындалады.

«Тілдік тұлғаның теориялық мәселесі ғалым Ж.А. Манкееваның ғылыми еңбектерінде бірнеше бағытта түсіндіріледі:

1) тілдік тұлға болып табылатын жеке адам қалыптасуының негізгі жүйелерін анықтау (тегі, өмір сүрген ортасы, әдеби және тілдік, ұлттық-мәдени ықпал және т.б.);

2) жеке адамның тілдік тұлғалық болмысын құрайтын жеке қасиеттерін танытатын ерекшеліктерді көрсету, яғни оны өз бетінше білім алу, өзін-өзі жетілдіру, тәрбиелеу, тілдік тәжірибесін ұрпақтарына мұра етіп қалдыруда жеке жауапкершілігін сезіну, білім дағдыларын игеру, шеберлік дағдыларын меңгеру, игерген білімдері мен тәжірибесін болмысты өзгерту үшін қолдану т.б. қасиеттерден тұратын күрделі, көпсатылы зерттеу нысаны ретінде оның тілінің ассоциативтік-вербалдық, лингвокогнитивтік, прагматикалық деңгейлерін сипаттаудан тұратын деңгейлік талдау арқылы қарастыру» [2, 571 б.].

Шын мәніндегі, тілдік тұлға құрылымы – кешенді құбылыс. Тілдік тұлға мазмұнына В.А. Маслованың көрсетуінше мынадай компоненттер енеді: 1) құндылық, дүниетанымдық, тәрбие мазмұны компоненті, яғни құндылықтар жүйесі және өмірдің мәндері; 2) мәдениеттану компоненті, яғни тілге деген қызығушылықтың тиімді құралы ретінде мәдениетті игеру деңгейі; 3) жеке тұлғалық компонент, яғни, әр адамда бар терең жекелік қасиеттер [6, 119 б.].

Осымен байланысты «тілдік тұлға» мәселесіне келудің үш жолы орын алған», - дейді Ф.Б. Қожахметова:

І. Психолингвистикалық. Тілді зерттеудің психолингвистикалық аспектісіне алғаш назар аударғандардың бірі И.А. Бодуэн де Куртенэ. Оның пікірінше, тілдік тұлға

ұжымның әлеуметтік – тілдік формасы мен нормасын, әлеуметтік топтың тілдік дүниетанымын бейнелеп көрсетеді.

2.Лингводидактикалық. Қазіргі лингводидактика тілдік тұлғаны тілдік қабілеттерді қосып алушы көпкомпонентті күрделі жүйе ретінде көрсетеді.

3.Философиялық. Бұл жол кен ұғымда академик В. Виноградовтың еңбектерінде көркем әдебиет тілін зерттеуден тұрады [4.176.].

Дәстүрлі тілдік мәселесі кашанда алдыңғы орыннан көрінеді, өйткені әр ұлттық мәдениеттің өкілі дәстүрлі тілтаным өзегінен көрінеді. Сондықтан адамның жалпы интеллектуалдық деңгейі тілдік тұлғаның қалыптасу баспалдақтарының іргетасы болады. Адресанттың адресатқа хабар беру қажеттілігі - табиғи болмыстан туған рухани қажеттілік. Бұл қажеттілік табиғи, ұлттық, шынайылыққа ие болмаса, халық санасында тілдік тұлға ойлары, сөздері жатталып қалмас еді. Қазірдің өзінде хатқа түсіп жатқан әр түрлі шығармалардың өздерін, олардың адресаттарының ойларын халық қабылдай бермейді. Сол себепті тілдік тұлғаға тән қасиет халық көңілінен орын таба білуі шарт, сонда ғана индивид тілдік тұлға немесе одан да көлемді ұлттық тұлғаға айналуы мүмкін.

Тілдік тұлға бүгінде тіл білімінде әртүрлі терминдермен айтылып жүр. Нақты айтсақ, субъект (әлемді танушы және әлемді өз сөзінде бейнелеуші), индивид, мәтін авторы, тілді ұстанушы информант, активті, пассивті информант, айтушы/тыңдаушы, сөздік портрет, идиолект, автор бейнесі, интеллектуал, автор образы, акынның өз образы т.т. Бұл атаулар әртүрлі ғылымдардың адамның саналы деңгейін зерттеуден туған. Дегенмен бұл мәселелерде ала-құлалықтар жеткілікті, себебі әртүрлі ғылым салалары қиюласып, тоғысып, даму үстінде болғандықтан тілдік тұлғаны өзіндік тұрғыдан анықтауға тырысады.

Ұлттық тілдік тұлға ұлттық тілдің қорғаушысы, ана тілі оның рухани азығы. Тілдік тұлғаның шарықтау шегіне жетуі өз ана тілі мүмкіндігінің аясында жүзеге асатыны даусыз.

сондықтан ұлттық таным ғана тілдік тұлға бейнесіндегі басты атрибут болып қала береді.

Ислам Айбарша «Мәдени тілдік тұлға», «тілдік тұлға» ұғымдарын қатар қойып, жалпы «тілдік тұлға» терминімен атайды да, мынадай анықтама береді: «Тілдік тұлға дегеніміз ұлт тілі мен ұлт мәдениетінен толық ақпарат менгерген тілдік-мәдени құзырет иесі. Ол ұлттық, аймақтық, әлемдік мәдениет ақпаратын менгеруіне байланысты сатылы деңгейлерден тұрады. Тілдік мәдени құзырет иесі (сатылы деңгейіне сәйкес) ұлттық реңктегі тілдік белгілер мағынасын арнайы сараптама көмегіңсіз жалпы мағынасын түсінуге қабілетті» [7. 7 б.]. Қоғам қайраткері өз тілінің ерекшелігі арқылы тілдік тұлғаға айналғанымен, Ислам Айбарша көрсеткендей, ұлт тілі мен ұлт мәдениетінен жұрдай болса, мәдени тұлға емес. Жай ірі адресант дәрежесіндегі тілдік тұлғаға айналуы мүмкін. Дегенмен, қай тілде шығармаларын жазса сол тілдің мәдени құндылықтарының насихаттаушысы ретінде халық санасында бекуі ықтимал екендігін жоққа шығаруға болмайды, қандай дәрежеде болғанымен тілдік тұлға тілдің дамуына күшті әсер етуші фактор ретінде қала береді. Тілдік тұлғаның қалыптасуына мына алғышарттар пайда болуы тиіс деп ойлаймыз: 1. Ұлттық тәрбие (отбасылық тәрбие); 2. Ұлттық тілдегі өлшемдер (қабылданған, қабылданбаған құндылықтар); 3. Мәдени ақпарат (салт-дәстүр, әдет-ғұрып); 4. Рухани сана (дін қағидалары); 5. Үлгі тұтатын тұлғалар (Абай, Шокан т.б.); 6. Озық білім жүйесі; 7. Тектілік интеллектісі. Міне, осы қасиеттерді бойына жинаған индивид, саналы адам дәрежесінен тұлға одан әрі тілдік тұлға дәрежесіне көтеріле алады. Сонымен, тілдік тұлға дегеніміз ұлттық ойлау ділі бар, ұлттық тілдің дамуына өз әсерін тигізуші қоғамдық интеллект.

«Тілдік тұлға» ұғымын білім аясымен, ақыл-парасатымен бірлікте алып қарастырудың маңызы зор. Оның тарихи шығу тегін, өскен ортасын, қоғамдық қызметін зерттей келе, ішкі жандүниесіне, сезім қалтарыстарына үңілу – табиғи үрдіс. Біздің аса зер салып зерттеуімізге – тілдік тұлғаның шығармаларында қолданған тілдік құралдары, белгілі бір стилистикалық әдіс-

тәсілдерді тандауының себебі, суреттеп отырған оқиғаларға сәйкес қолданатын ассоциативтік концептуалды тілдік ерекшеліктерді жұмсау уәждері. Акынның өзінің психикалық әлемі және басқа адамдардың ішкі әлемін түсіну тәсілі. Өзінің көркем мәтіні арқылы алға тартып отырған идеясын, прагматикалық мақсатын оқырманына жеткізу үшін акын тіл әлеміне үнілдіреді. Ғалым Малдыбаевтың әлемнің тілдік бейнесін сипаттайтын шығармашылық мұрасын тану үшін дискурс ұғымын танудың қажеттілігі бар.

«Дискурс» термині ХХІ ғасырдың басында антропоөзекті парадигмада ең жиі қолданылатын терминдердің біріне айналып отыр. Ең алғаш Ф. де Соссюрдің еңбектерінде «сөйлеу» мағынасында жұмсалып, кейіннен ХХ ғасырдың 60-жылдары белсенді пайдаланыла бастады. Алайда, әлі күнге дейін оның нақты жалпыға ортақ анықтамасы берілмеген. Яғни, ол «сөйлеу», «мәтін», «функционалды стиль» деген терминдердің мағынасын береді деген түсінік-тұжырымдар орын алып отыр.

Дискурста тілдік тұлғаның қоршаған орта туралы түсінік-толғамдары, танымдық көзқарастары алдыңғы орынға шығады. Тіл білімі ғылымында дискурста байланысты пікірлер бойынша мәтін үш тағанды құрылымнан тұрады. «Дискурс деңгейінде мәтін түзуші – мәтін – мәтінді қабылдаушы (сөйлеуші – сөз – тыңдаушы) – үш жақтың байланыстылығы мен бірлігі (бір-бірін түсіну, қабылдау) үрдісі жүзеге асырылады. Демек, дискурс жеке тұлғаның тіл әлемін (оған тұлғаның тілдік өресі, белгілі-бір дүниетанымдық білім аясы енеді) танытатын кеңістік» [8, 69 б.].

«Дискурс дәстүрлі, когнитивті, лингвомәдениеттану ғылымдарының зерттелуіне арқау бола алады, бірақ әр ғылым өзінше жіктеп, өзінше бағалайды. Дискурс – тілдік тұлғаның қасиетін көрсететін тілдік факті. Онда тілдік тұлғаның мынадай ерекшеліктері байқалады: 1) сөйленіс деңгейі; 2) ұлттық таным деңгейі; 3) сөз қорыту, түсінік, ұғыну, сезіну деңгейі; 4) қоғамдық ойының сипаты; 5) интеллект деңгейі».

Дискурста тұлға әлемі жан-жақты ашылады. «жеке тіл әлемі» пайда болады. Демек, дискурстың басты ерекшелігі –

оны жасаушы тілдік тұлғаның көзқарасы мен танымын, көркемдік әлемін оқырманға аңғарту. Басқаша айтқанда, дискурс – тілдік тұлғаның мәтінге түскен таным әлемі. «өзіндік ғаламының тілдік бейнесі». Таным қызметі ғана әр индивидте әртүрлі дәрежеде болатындықтан, тілдік тұлғаның тіліндегі ғаламның тілдік бейнесі де әртекті және әркілі сипатталады» [2. 587 б.].

Қазақ тіл білімінде Р.Қ. Бөкейханова дискурста дәл анықтама береді. «Дискурс сегодня – сложное коммуникативное явление, включающее, кроме текста еще и экстралингвистические факторы (знание о мире, мнения, установки, цели адресата), необходимые для понимания текста.

Понимание дискурса - это процесс построения вывода на всех уровнях - как на уровне значения слова, фразы, предложения, так и на более глобальном уровне макроструктур» [9.736.].

Дискурста ғана автордың «жеке тіл әлемі» пайда болады. Соның нәтижесінде тілдік тұлға дискурсы, яғни мәтіндегі ойы, бітімі жеке-дара сөздерден көрінбейді, ол кесек-кесек ой түйіндері мен таным әлемінен байқалады.

Дискурстың басты ерекшелігі оны жасаушы тілдік тұлғаның көзқарасы мен танымын оқырманға аңғарту. Егер тілдік тұлғаның көркемдік әлемі, танымы кейбір қанатты сөздері мен озық ойларын оқырман не тыңдаушы өз санасына қалай сіңіріп алғанын байқамай қалса, онда дискурстың дұрыс құрылғаны. Дискурс – тілдік тұлғаның мәтінге түскен таным әлемі. Себебі «дискурс ерекшелігі – оның динамикалық және үрдістік сипатында. Оның үстіне тілдік тұлғаның дискурсы экстралингвистикалық факторымен қарым-қатынас жасап, когнитивті аспектіде талданады» [6. 15 б.].

Дискурста «ғаламның тілдік бейнесі немесе дүниенің тілдік суреті» деп те аталатын құрылым, жүйе, ой көрінеді. «Ғаламның тілдік бейнесі» күрделі ұғымдық құрылым болғандықтан, табиғатын ашып түсіндіруді әр зерттеуші өзіндік тұрғысынан шешеді. «Дүниенің суреті» адам санасында эволюциялық жолмен дамып, шыңдалып келе жатқан тілдік

категория. «Ғаламның тілдік бейнесінің» шығу көзі ежелгі философтар еңбектерінен басталады. Тіл және ойлаудың өзара қатынасы қарастырылған кезде сөздер, олардың мағыналары адам тілінде бөлек түсінік, өзіндік танымдық әлем құрайды.

Таным қызметі ғана әр индивидте әртүрлі дәрежеде болғандықтан тілдік тұлғаның тіліндегі ғаламның тілдік бейнесі әртекті және әрқилы байқалады. Ислам Айбарша мұның себептерін былай жүйелейді: «Адам қоршаған ортаны ойлау арқылы танып біледі және ол адам санасында көрініс табады. Адамның шындықты танып білуі, ой арқылы жүзеге асса, тіл – ойдың бейнелеу қызметінің нәтижесін бекітудің құралы ретінде қызмет етеді. Бұл жалпыға ортақ таным үлгісі, өйткені табиғаты жағынан адамзат бірдей болса, таным қызметі де, оның механизмдері де ортақ құбылыс екені де мәлім. Қандайда тіл өзінің тілдік құрлымы және тілдік үлгілері жағынан әртүрлі болғанымен тілдік болмысты түсінуге келгенде ортақ танымдық дүниелерден тұрады» [7, 13 б.].

Өмір туралы білім жанарған сайын тілдің сипаты адам санасындағы ғаламның тілдік бейнесі де өзгеріске ұшырайды. Әр заманның өзіндік ғаламдық бейнесі тілді қолданушыларға әсерін беріп, келесі дәуір көрінісінің баспалдағы болды.

Ғаламның тілдік бейнесі адамда ғана көрінетін, оның тілдік ерекшелігінен байқалатын тілдік бірлік. Сондықтан болса керек ол антропоцентристік негізден тұрады, себебі адам танымынан әлем бейнесі тілде көрінеді. «Ғалам бейнесі адам санасында тұтас күйінде қайталанып өмір сүреді. Оны жүзеге асыратын, объективтендіретін форма да – тіл. Сонда адам баласының тілі «адам - әлем» қатынасының нәтижесінде пайда болатын жалпы адамзат атаулыға ортақ әлемдік бейне «тіл – ойлау» бірлігінің көрінісі болып саналады, яғни ойлау мен тіл бір-бірімен өзара тығыз байланыста болады» [4, 67 б.]. Бұл ойды дамытып таратқанда мынадай құрылым жазбасы байқалады: «Қоршаған орта, шындық болмыс – адамның әлемді тануы, яғни таным – тіл – ойлау – ғаламның тілдік бейнесі. Осылайша құрылған ғаламның тілдік бейнесі танымдық сипатта құрылыс құрағандықтан екі түрлі құрылымда болады:

1. Қарапайым деңгейде.
2. Терен, күрделі деңгейде.

Қарапайым деңгейдегі танымның тілдік бейнесі тек тілдік тұлғалар тілінен өз өрнегін көрсете алады. Осындай ерекшеліктерден Дж. Лакофф ұсынған тілдік гештальттар теориясы пайда болады. Тілдік гештальттар да антропоцентристік негізден тұрады. Оның бұл қасиетке жатқызу ерекшелігі тілдік танымның өзіндік тілдік тұлғаға тән қабылдау себептерінде жатса керек. «Тілді антропологиялық бағытта зерттеу көптеген күрделі мәселелерді алға қояды: 1) тіл және адамның рухани белсенділігі; 2) тіл және ойлау; 3) тіл және адам физиологиясы; 4) тіл және индивид психологиясы; 5) тіл және мәдениет; 6) тіл және таным; 7) тіл және қоғам; 8) тіл және жалпы халықтық құндылықтар; 9) тіл және коммуникация», – дейді мифтік танымның тілдегі көріністерін зерттеген ғалым Б.Қ. Ақбердиева [10, 42 б.].

В.А. Маслова ғаламның тілдік бейнесіне күрделі анықтама береді: «Термин «языковая картина мира» - это не более чем метафора, ибо в реальности специфические особенности национального языка, в которых зафиксирован уникальный общественно-исторический опыт определенной национальной общности людей, создают для носителей этого языка не какую-то иную, неповторимую картину мира, отличную от объективно существующей, а лишь специфическую окраску этого мира, обусловленную национальной значимостью предметов, явлений, процессов, избирательным отношением к ним, которое порождается спецификой деятельности, образа жизни и национальной культуры данного народа» [1, 66 б.].

Тілдік тұлға құрылымын саралау адамның тілі арқылы көрініс табатын дүниетанымы мен болмысын толықтай тануға мүмкіндік беретін кешенді зерттеу. Нақты айтқанда, ол – акын тілімен жасалынған оның шығармаларының көркем контекстіндегі белгілі бір тілдік бірліктердің таңдалыну тетігін, мәтіннің лексикалық құрылымында жасырынған ақпаратты анықтау, сол арқылы автордың тілдік тұлғасының психологиялық ерекшеліктерін көру, интенциясы мен эмоциясын аңғару, интеллектуалдық жеке қабілетін тану.

Ақын тұлғасын елдік мұрат-мүддемен, дәстүр, сабақтастық тұрғысынан зерделеуде, оның құндылықтар жүйесін, өмірлік ұстанымын айқындауда, дүниетанымын байыптауда осы мәселелерді негізге ала отырып қарастырудың маңызы зор [3, 6 б.].

Жеке тұлғаның ұлттық болмысын ашудың маңыздылығы туралы ғалым Ж.А. Манкеева: «аталған деңгейлердің дамуының белгілі бір тілдік тұлғада көрініс табуы әртүрлі дәрежеде өрістеп, түрлі сипатта көрінеді. Оның шығармашылық танымдық мазмұны дүниетанымдық, мәдени құндылықтар жүйесінен тұрады. Сондықтан тілдік тұлғаны алдымен ұлттық тілдік тұлға ретінде түсінеміз. Себебі тілдік тұлға табиғаты тұлғаның ұлттық мәдени сатысымен тікелей байланысты болып шығады», - деп көрсеткен [2, 284 б.].

Тіл мен мәдениетті сабақтас зерттейтін ғалымдар соның ішінде қазақ ғалымдары Ә. Қайдаров, Е. Жанпейісов, Ж. Манкеева, Г. Смағұлова т.б. мәдениетті тілден бөліп алып қарамай, тіл – мәдениеттің бір көрінісі, ол екеуінің арақатынасы ерекше де маңызды деп санайды. Себебі, кез келген мәдениеттің түрлері, атаулары тіл арқылы бейнеленіп көрінетіні, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізілетіні белгілі. В.Гумбольдт айтқандай: «Ұлттың өзіне тән, іштей дамитын рухы бар, сол рухтың ерекшелігін сыртқа шығарып, сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа беруші күш – тіл» [11, 349 б.]. Сонымен бірге тұлғаның өмір сүруінің негізін құрайтын, оның мақсаттары, ниеттері мен ұстанымдарын белгілейтін шығармашылық қажеттіліктері. Тұлғаның қоршаған әлемге, айналадағы басқа адамдарға, өзіне деген қарым-қатынасы арқылы анықтатын құндылықтар жүйесі, яғни адамның материалдық және рухани игіліктері мен мұраттары, белгілі бір әлеуметтік, мәдени және адамгершілік құндылықтарды таңдап алуының себептері оның танымындағы ғалам бейнесін ашу арқылы анықталады. Ғалым Малдыбаевтың:

Келешекке қарадым зор сеніммен,
Бірге болдым қашанда мен еліммен.
Өз халқыма, өз еліме аянбай

– деген сөздерінен акынның танымы мен мақсат-мүдделерінің прагматикалық әлеуеті көрініс табады.

Тілдік тұлға – белгілі бір тілде сөйлейтін, жазатын, ойлайтын субъект, сол тілдің сөздік құрамын еркін игерген, қоршаған әлемді сол тілде танитын тұлға, тілді тасымалдаушы адам. Зерттеулерді сараласак, тілдік тұлға ұғымының жалпығылымдық (философиялық, психологиялық, эстетикалық, когнитивтік) терең негізі бар екенін аңғарамыз.

Жеке бір тұлғаның тілдік тұлға ретінде қалыптасуында басты үш факторды айрықша көрсеткен дұрыс. Біріншісі, белгілі бір тұлғаның сөз өнерін жетік игеруі және игеріп қана қоймай, өзіндік қолтаңбасы, ерекшелігі, жекелік сөйлеу мәнері, тілдік жүйенің дамуының ерекше ықпалы қалыптасқан болуы қажет.

Ғ.Малдыбаев әдеби тіліміздің баюына, жетілуіне, соның ішінде көркем әдебиет тілінің, бейнелі тілдің өзіндік қолтаңбасымен молығуына зор үлес қосты. Акынның поэзиясы түрлі бейнелі құралдарды шеберлікпен қолдана әрі жасай білуімен; тілдегі ауыз әдебиеті дәстүрлерін терең игеруімен көркемдігі аса жоғары болып табылады. Демек, Ғ. Малдыбаев қазіргі тіл білімі түсінігіндегі *тілдік тұлға* дәрежесіне көтеріле алды деген тұжырым жасаймыз.

Егер тілдік тұлғаның қаруы – сөз, жан-дүниесі – өз ұлтының, халқының аяулы перзенті бола алуы десек, ақынды осы талаптардың қайсысына болсын толық жауап бере алатын, соған сай шебер қаламгер ретінде бағалаймыз. Біздің мақсат – Ғ. Малдыбаевтың тілдік тұлғасын өз шығармаларында көрінетін жекелік-авторлық қолданыстарымен бірлікте қарастыру. Сондықтан оның ақындық табиғатының талап-талғамы, ізденіс арналары, қолтаңба мәнері кешенді түрде сөз етіледі.

Екіншісі, жеке тұлғаның дүниетанымы. Мұнда ақынның тағылымы мен тәлімі, рухани-эстетикалық көзқарастары лингвокогнитивтік деңгейді құрайды. Осы тұрғыдан келгенде, Ғ. Малдыбаевтың тілдік тұлға ретіндегі қалыптасқан өмірлік жолы айқын көрінеді. Оның поэзиялық туындыларының басты

ерекшелігі – өзіндік (авторлық) сөз саптау қолданысының концептілік өріс алып, таным аясының кең арнаға түсуі. Мәдени-өмірлік концептілер (өмір, ақындық, табиғат) ұлттық-мәдени кеңістігін қалыптастыратын тұтас жүйе. Бұл жүйе жалпы қазақ қоғамының руханиятына өзінше бір тармақ болып енеді де, қазақ ұлтының когнитивтік (ой-саналық) кеңістігін түзеді.

Үшіншісі, ұлттық өре, ұлттық психология, халықтық танымнан сусындауы. Бұлар мәдениеттану компонентті, прагматикалық деңгейді кеңейтетін белгілер.

Ғ. Малдыбаев тілдік тұлғасының прагматикалық деңгейі ұлтты сүю, ұлттық құндылықтарды насихаттау поэзиялық шығармаларының негізгі уәжі мен мақсаттарынан тұрады. Өлеңдерінде ақынның тілдік тұлғасы нақты танылады. Оның қаламынан ұлттың жанына жақын небір өлең-жырлар, поэмалар туды. Соның барлығында ұлттық тілдің көркемдік бояуы өшпеген, өзіне тән көркемдік мәнермен баяндалған күйде жетті. Ақынның когнитивтік санасындағы жекелік (индивидуалды) ғалам бейнесі, эмоционалдық ұстанымдары, тілдік санасы, философиялық тұрғыдан келгенде, кеңістік пен уақыт шеңберіндегі автордың өзіндік орны мен көзқарасы толық көрініс тапқан.

«Бүгінгі таңда әдебиеттанудың өзіндік орны бар мәдени-психологиялық бағыттардың басқалардан ерекшелігі - жазушының шығармашылық, әлеуметтік тәжіірбесінен гөрі оның жеке басының қасиеттеріне назар аударатындығында жатыр. Қаламгердің мінез-құлқы, өмірлік тәжіірбесі, білім-білігі, мәдени дәстүрге қатысы, қоршаған мәдени-әдеби ортасының ахуалы да мәтінде өзінше көрініс табатындығына ерекше мән береді» [12, 21 б.].

1.1 Ғалым Малдыбаевтың өмірі мен қоғамдық қызметтері

Қай ақын-жазушыны алсақ та, оны өзі өмір сүріп отырған кезеңнің әдебиетінен, мәдениетінен бөліп алып қарауға болмайды. Ақынның қоғамдық істері мен ақындық шеберлігі.

өмірбаяны туралы танымал ақын-жазушылардың, жерлестерінің тарапынан әр жылдары айтылып та, жазылып та жүрді. Солардың бірі еліміздің солтүстік өңірінде көп жылдар бойы «Солтүстік Қазақстан» газетінің бас редакторы қызметін атқарған, ақынды көзі көрген жазушы Бақыт Мұстафин Ғалым Малдыбаевтың өмірі туралы келелі ойларын білдірген болатын: Ұлы Қазан төңкерісінен кейін қазақтың кең даласында ұлы өзгерістер толқыны өріс алып, жаңа өмірдің екпінді белгілері бой көрсеткені аян. Әдебиетте де, мәдениетте де жана қадамдар қаулап, жаңа үндер естіле бастады. С. Сейфуллин, М. Жұмабаев, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Әуезов, С. Мұқанов, Г. Мүсірепов сынды көркемсөз шеберлерінің есімдері халық аузында аңыздай жатталып, олардың жаңа туындылары қараңғылықтан ояңған халықтың жүрегінде ой тербеп, қиял самғатып жатты.

Осындай алыптардың ізін басып, олармен бірге халық мұңын, халық қуанышын, халық шаттығын жырлап, шабыт туын көтерген ақын-жазушылардың ортасында Ғалым Рахметұлы Малдыбаев болды.

Ақын 1902 жылы 14 мамырда Ақмола облысының Көкшетау уезіне қарасты І-ші ауылда кедейдің отбасында дүниеге келді. Ол ауыл қазіргі кезде Солтүстік Қазақстан облысының Жаңажол ауылы болып отыр. Болашақ ақынның балалық шағы жоқшылық пен таршылықтың бейнетін белшеден кешкен зарлы заманда өтті. Ол буыны бекініп, бұғанасы қатпай жатып жалшылық қамытын киді, байлардың малын бағып, бақташының ақ таяғын ұстады. Жасынан зерек, алғыр болып өскен ол ауыл арасында жүріп ауыз әдебиетінің асыл мұраларын жаттап өсті, қариялар айтқан қиссаларды, килы-килы хикаяларды ауыздан қағып алып қайталап, мүдірмей жырлайтын жүйрік майталман атанды. Небір асыл сөз маржандарын түйдек-түйдегімен термелеген жыршы бала келе-келе өзі де олең отымен тұтанып, ақындық ақ боз аттың жалына жармасты. Ауыл арасында өлең шығарып ақын бала атана бастады.

1920-шы жылы осы өңірге келген белгілі революционер акын Баймағамбет Ізтөлін жас ғалымның таланты мен талабын бірден аңғарып ілгері оқуға қол ұшын береді.

Қызылжар қаласында мектепке оқуға түсуіне көмектеседі. Баймағамбет сынды ақиық акынның аруақты қолы демеген бозбаланың жігерлі қайраты қанат қағып, үлкен өмір жолына нық қадам басқаны бірден танылды.

Ғ.Малдыбаев ауыл мектебінде мұғалім, Төңкеріс болысының комсомол комитетінің хатшысы болды. 1925-27 жылдары ол Қызылжар қаласында партия-совет мектебін бітіргеннен кейін облыстың «Бостандық туы» казіргі «Ленин туы» газеті редакторының орынбасары болып тағайындалды. Осы кезеңнен бастап Ғ.Малдыбаев республикада баспасөздің өркендеуіне белсене араласып, қайраткерлікпен кіріскенін аңғарамыз. Ол өзінің газет жұмысына арнап, күні-түні редакция үстелінде жазу-сызудан бас көтермей, баспаханада көз ілмей, қайнаған қиян еңбекке жұмыла кірісті. Ғ. Малдыбаевтың республикамызда баспасөздің қалыптасып орнығуына елеулі үлес қосқан газетші қайраткер екендігіне мына деректер дәлел бола алады.

1928-ші жылдары ішінде «Еңбекші қазақ» газетінің ауыл секторының меңгерушісі, 1929 жылы Ақмола уезінде «Жаңа арқа» газетінің редакторының орынбасары, 1930 жылы Орал облысында «Қызыл ту» газетінің редакторы, 1931 жылы Павлодар облысында «Колхоз» газетінің, 1932 жылы осы облыста Баянауыл ауданында «Ленин жолы» газетінің редакторы болды. Кейінгі жылдарда Ғ.Малдыбаев облыстың «Ленин туы» газеті редакциясының бөлім меңгерушісі, республикалық «Социалистік Қазақстан» газетінің Солтүстік Қазақстан облысы бойынша меншікті тілшісі, облыстың «Ленин туы» газетінің Октябрь ауданы бойынша меншікті тілшісі болып қызмет атқарды. Қызмет істей жүріп, оқып, үйрену акынның сүйегіне сіңген әдеті болатын.

Ол 1933-36 жылдары Москвада мемлекеттік университеттің шығыстану факультетінде оқыды, ал 1939-42

жылдары Алматыда Қазақ мемлекеттік университетінің журналистика факультетін бітірді.

Осы қызметтердің қайсысында болсын Ғалым Малдыбаев іскерлік, жауапкершілік, адалдық, принциптік таныта білді. Қаламгер ел тағдырына қатысты ірі оқиғаларға араласты. Қилы кезеңдерде халқының жоғын жоқтап, сөзін сөйледі. Сөйтіп, Ғалым Малдыбаев ел тарихына қоғам қайраткері ретінде із қалдырды.

Халық жүрегінің қалауына қарлығаштың қанатымен су шашқан ақын жырлары еленіп, 1928 жылдардан бастап Қазақстан жазушылар ұйымына мүше болып сайланды.

Сонау 30-жылдарда өз алдына отау тіксе де буыны бекіп, бұғанасы қата қоймаған қазақ әдебиеті әлеміне соны соқпақтар салған [13, 216 б].

Қоғамдық істерінің ішінде қазақ әдебиетінің кадрларын өсіруге де елеулі еңбек сіңірді. Мысалы, Қызылжардағы шақтарында Есмағамбет Ысмайловты, Баянауылда - Дихан Әбілев, Оралда - Ғабдол Сланов, Ақмолада - Сейлхан Омаров т.б. жастардың әдебиетке келуіне себепкер болды,- деп жазды Сәбит Мұқанов [13, 172 б]. Ақын Қызылжардағы партия-совет мектебінде оқып жүрген кезінде сабақ берген Сібит Мұқанов шәкіртінің шығармашыл тұлға болып қалыптасуына ерекше әсер етті. Бостандық, теңдік жайында жазып, жалшылар мен жұмысшы табының жырын жырлап, мұнын мұндап өткен қаламгерлердің өзара сыйласып өтулері, шығармаларының үндестік табуы заманның өзіндік үні.

«Солтүстік Қазақстан облысының жергілікті ақыны - Ғ. Малдыбаев қазақ поэзиясының көгінде 20-жылдардың аяқ шенінде көзге түскен ақын», - деп, кезінде Сәду Машаков атап көрсеткен болатын.

Ауылдан шыққан жалшы бала ауыз әдебиетінің асыл қазыналарынан сусындай жүріп поэзияның биік шыңына көтерілуіде зор еңбекқорлық, талмас ізденімпаздық, терең білім, жалынды шабыт танытты.

Поэзияның қасиетті де киелі шаңырағына Баймағамбет Ытолин жетелеп әкеліп табалдырық аттатса, кейін Сәбит

Мұқанов, Бейімбет Майлин қамқорлығына алып, әрдайым қолтығынан демеп отырды. «Алғашқы сүрлеуін С. Сейфуллин октябрь күндерінде салған қазақ совет әдебиетінің кадрлары тек советтік дәуірде ғана көбейді, солардың елеулілерінің бірі - Ғалым Малдыбаев» [14].

Ғалым Малдыбаев 20-жылдары өз тұрғыластары Шолпан Иманбаева, Асқар Токмағамбетов, Иса Байзақов, Жакан Сыздықов сияқты жас ақындармен бірге келді, яғни қазақ әдебиетіміздің жыл басындай, алғашқы қарлығаштары болып танылды [15].

20-жылдардың аяғын ала шыққан ақын-жазушыларымыз алыстан үндесіп, бір-бірімен қашықтан тілдесті. Жырлаған тақырыптары да сол дәуірдің шындығы. Ғалым Малдыбаев поэзиясының негізгі тақырыбы жалшылар өмірі, жер бөлісі, байларды конфискулеу, ауылда Октябрь революциясының нығаюы, бостандық күннің шалқып тасуы, - деп кезінде ақын Жұмағали Саин пікірін білдірген болатын [16].

Ақын шығармашылық өмірінде көркем әдебиеттің әр саласына араласып, туған әдебиетіміздің барша жанрының дамуына барынша сеп тигізіп, ат салысқан. Атап айтқанда алғаш әдебиетке қысқа өлеңдермен келген ол, поэма жанрын меңгере жүре, драмалық шығармалар жазып, сын-сықақ жанрының қазақ әдебиетінде дамуына қызмет еткен болатын-ды. Әсіресе оның әр жылдарда, әр газеттерге шыққан өлеңмен жазылған фельетондарында өмірдің ірік-шіріктерін, артта қалушылықтар мен санадағы ескілікті сынады. Мысалы, 1928 жылы «Бостандық туында» басылған «Тоғыз жолдың торабы», «Май жұқпас», 1930 жылы «Жаңа арқа» газетінде басылған «Алман астық ұрлайды», «Қызыл тебетей» т.б. фельетондары сол кезде халықтың жүрегіне ұялаған.

«Мен Ғалекенмен бірсыпыра жылдар қызметтес, қаламдас болдым. Менің алғашқы өлең-жырларымның ұстазы Ғалекен, Ғалекеннің шәкірт ақын-жазушылары бір мен ғана емеспін. Жұмағали Саин, Есмағамбет Ысмайлов, Абдолла Садуақасов, Қалижан Бекхожин, Зейін Шашкин, Зейтін Ақышев және тағы басқалары Ғалекеннің ағалық жәрдемін көргенбіз», - деп жазды

акын Дикан Әбілев [17]. Ғалым Малдыбаевтың ағалық жәрдемін көрген акын: «Ғалым жаны кең, мейірбан, мінезі тұрақты, көзі қарақты, ойы алғыр, сұлу жырдың толғанысты ақыны. Іс-әрекетке, өмірге үлес қосуға құштар, өзіне, өзгеге, әсіресе жас таланттарға қолынан келген жақсылығын жасайтын еді»,- деп ойын жалғастырады [13, 175 б.].

Аталған акын-жазушыларымыз қазақ әдебиетінің дарынды таланттары. Ғалекен соларға ұстаздық етіп, үлгі көрсеткен, бала қырандарды шырқау биікке самғатып баулыған. Осының өзі де Г. Малдыбаевтың әдебиеттегі орны үлкен екенін тағы бір дәлелдей түседі.

Ақышның қаламынан шыққан сүбелі дүниелері, поэзиялық туындылары - поэмалар, өлеңдер болды. Кенестік кезеңнің еңбек адамдарының ерлік еңбегі туралы жырлаған алғашқы өлеңдер жинағы «Балға-Орақ» деген атпен 1930 жылы жарық көрді. Одан кейін «Донғалақ», «Таңдамалылар», «Қырым қызы», «Желдірме», «Поэмалар мен өлеңдер», «Сарыарқа», «Таңдамалы шығармалар», «Қалдырған», «Ақ кептер» деп аталатын жыр кітаптарын қалың оқырман қолына ұсынды. Бұл жыр жинақтары акын Г. Малдыбаевтың қаламы қуатты, қиялы үшқыр, өлең жолдары кестелі маржан екенін паш етіп, оқырман жүрегінен лайықты орын тапты. «Донғалақ» жыр жинағы жөнінде профессор С. Негимов: «Донғалақ - үздіксіз қозғалыспен тынымсыз еңбектің көрсеткіші, яки реалистік образ. Атап айтқанда, «Донғалақ» кітабы – советтік дәуірдің алғашқы жылдарының шежіресі іспеттес. Қарағанды мен Қарсақпайдағы, Доссор мен Екібастұздағы, Балқаш пен Оралдағы өндіріс ошақтары Ғалым Малдыбаев творчествосында үлкен орын алған» [13, 206 б.].

2002 жылы Шашубай Малдыбаевтың құрастыруымен акынның 100 жылдық мерейтойына арналған «Дастандар» атты жыр жинағы баспадан шықса, 2012 жылы «Жырлар...Жылдар...» атты шығармалары мен акын жайында жазылған естеліктер жинағы жарық көрді.

Қазақ әдебиеті мен мәдениетінің, қазақ баспасөзінің дамуына елеулі үлес қосып, тағылымды көркем туындыларды

дүниеге әкелген ақын Ғалым Малдыбаевтың шығармашылығы мен адамгершілік қасиеттері жайында, ұстаздық ұлағаты турасында қоғам қайраткерлері мен ақын-жазушылар, ғалымдар жылы лебіздерін білдірген. Олар: С. Мұқанов, М. Қаратаев, Б. Кенжебаев, М. Серғалиев, С. Негімов, У. Қалижанов, М. Дүйсенов, Д. Әбілов, Ж. Саин, С. Машақов, Б. Мұстафин, М. Қанғожин, Ж. Нұрқан, О. Қали, Т. Зікірин, З. Әкімжанов, Ж. Самрат т.б.

1.2 Ғ. Малдыбаевтың тілдік тұлға ретінде қалыптасуының поэтикалық негізі

Тілдік тұлға» ақынның немесе жазушының өз образы. Ақынның тілдік тұлғасы оның дискурстық сипатымен тікелей байланысты. Ғ. Малдыбаевтың дискурсы - поэзиялық, публицистикалық сипаттағы мәтіндерден тұратын тілдік деректер жүйесі. Сондықтан ақынның тілдік тұлғасы – осы мәтіндердің жүйесінде көрінетін, өзіндік ой-танымды, ұлттық ділді паш ететін, қыр-сыры мол күрделі құрылымды құрайтын сөйлеу субъектісі. Ақынның өлеңдері мен поэмалары – оның поэзиялық көркемдік әлемін танытатын осы дискурстың құрамдас бөлігі және жеке тұлғасын айқындауда мол материал болатын тілдік фактілер жиынтығы. Біздің зерттеуіміздің негізгі арқауы да – оның поэзиясы арқылы көрінетін поэтикалық дискурсы. Қаламгердің сөзі, ойы, психологиясы бірлесіп келіп, адамның бойындағы игі, ізгі қасиеттердің оянуына, бас көтеруіне түрткі болады.

Тілдік тұлға сипатына ену, максатты түрде жүзеге аспайды. Оның дамуына қозғаушы күш, яғни ұлттық сезімнен немесе табиғи дарынның қабілетінен туған ішкі жағдайлар әсер етеді.

Ғ. Малдыбаевтың поэзиялық мұралары казак поэзиясындағы өзінше бір көркемдік әлемді қалыптастырған – үлкен бір белес. Бұлайша бағалауымызға ақынның поэзиясының тілі, ондағы көріктеу құралдарының қолданылу ерекшеліктері негіз болады.

Қаламгер ақындығының бастау бұлағы – халықтық жыр-дастандар, киссалар болды. Халықтық дәстүрлі поэзиялық қолданыстар ақын өлеңдерінің көркемдік негізін құрады десе де болады. Ақын өзінің поэмалары мен лирикалық өлеңдерінде қазақ халқының дәстүрлі сөз өрнектерін ұтымды пайдаланған.

Ғалым Малдыбаев поэзиясы — қазақтың бай ауыз әдебиетінен, қазақ әдебиеті классиктерінен нәр алды. Сондай-ақ, орыс әдебиетінің классиктерінің де әсері болғаны даусыз. Ол қазақ эпосы мен Шығыс дастандарын қопарды, Абай, Мағжан, Сәбит, Иса поэмаларынан да үйренді. Ол туралы ақын: «Менің қолыма қалам алғалы пір тұтқан ақындарым – Абай мен Мағжан. Мағжан Жұмабаевтың өлеңдері мен дастандары өзіне ғашық еткен. Ал тікелей маған қол ұшын беріп, қамқор көңілде болған кәдімгі Бейімбет Майлин еді», - деп ақтарылады [13, 216 б.]. Әдебиет тарландарының, яғни, Мағжан Жұмабаевтың «Батыр Баяны», Сәкен Сейфуллиннің «Көкшетауы», Сәбит Мұқановтың «Сұлушашы», Иса Байзақовтың «Құралай Сұлуы» ХХ ғасырдың бас кезінде дүниеге келген көркемдігі жоғары үздік шығармалар. Осылармен үндесе дүниеге келген ақынның «Қырым қызы» поэмасы да оқырмандарының жүрегінен орын алған көрнекті туынды болды.

Ғ. Малдыбаев - өз ерекшелігі, әдебиетте өз үлгісі бар ақын. Оның өлеңдерінен жаңа өмірдің рухы, еңбек мұраты, баянды болашаққа деген сенімі айқын сезіліп тұрады. Алтын астықты өзкеде туып, өмір сүрген ақынның егінді даланың күн шұғыласымен нұрлануы, тың төсінде еңбек еткен егіншілердің іс-әрекеттері тартымды тілмен жырланады. Ақынның поэзиясы тап тартысын, әлеуметтік-тарихи оқиғалардың шындығын танытуымен, соған өзінің көзқарасын айқын көрсете алуымен ерекшеленеді.

Ол өзі өмір сүріп отырған дәуірді жырлаған кезде өз ойын, мақсатын, идеясын оқырманға жеткізу үшін өзіндік стиль, өзіндік көркемдеу құралдарын айшықтау, құбылту негізінде сөз өрнектерін өзгеше салуға жол іздейді. Авторлық көркемдік ізденістер мен дәстүрлі қолданыстар жымдаса өріліп, ақын өлеңдерінің көркемдік бейнесін жасайды. Оның поэзиясында

тақырып, идея, сюжет, образ, характер, деталь, тіл, стиль кең көлемде қамтылады.

Ғ. Малдыбаев өлеңдерінің көркемдік ерекшелігі дәстүрлілік аясымен ғана емес, өзіндік авторлық сөз қолданыстарымен, көріктеу құралдарының мейлінше ажарлы қолданылуымен де сипатталады.

Акын көріктеу құралдарын жұмсағанда құр әсемдік үшін емес, поэзиялық шығармаларына ұлттық көркемдік болмысты сіндіре, жаңаландыра, түрлендіре пайдаланады. Қазақ поэзиясындағы дәстүрлілікті шығармашылық тұрғыдан кеңейте түскен суреткердің тілдік-мәдени күзіреті оның поэтикалық тілінен көрінеді. Дәлірек айтқанда, Ғалым Малдыбаевтың тілдік тұлға ретінде қалыптасуының поэтикалық негізі берік. Ол көркемдік деңгейі жоғары поэзиялық шығармаларымен нақты сипатталады.

1.3 Ғ. Малдыбаев шығармалары тілінің прагматикалық қызметі

Тілдік тұлға құрылымының прагматикалық деңгейін зерттеу жеке адамның дамуы барысында өзгеріп, жетіліп отырады және оның мақсаттарымен, міндеттерімен, ниеттерімен және қызығушылықтарымен байланысты. Өз шығармаларында прецеденттік мәтіндерді қолдану жеке адамды тілдік тұлға ретінде сипаттайтын танымдық көрсеткіш болып табылады.

«Прагматика» (грек. прагматос – іс-әрекет) – семиотика мен лингвистиканың саласы, яғни тілдегі белгілер қызметін зерттейді. Бұл терминнің лингвистикаға енуі У. Моррис еңбектерінен басталады, ал қазіргі прагматика терминін түсінуде Людвиг Витгенштейннің философиялық таным қағидасын ұстанамыз. Прагматиканың басты өзегі баяншы (сөйлеуші), (субъект) пен тыңдаушы (оқырман) арақатынасы, өзара байланысы. Сонымен қатар, бұған прагматикалық пресуппозициялар, яғни тыңдаушының жалпы білімін оның зейінін, көзқарасын, түсіну қабілетін, психологиялық ерекшелігін, тағы басқа деңгейлерін айтушының ескеруі,

бағалауы кіреді. Прагматиканың басты мақсаты – сөздің қолданыс ерекшелігіндегі өзіндік ережелерді ұғындыру.

Прагматика мәтін лингвистикасында байқалатын категория. себебі мәтін ғана баяншы мен тыңдаушыны жалғастырып тұрады. Осыған байланысты мәтін лингвистикасы – мәтін синтаксисі, мәтін семантикасы, мәтін прагматикасы деп үшке жіктеледі. Тілдік тұлғаның шынайы келбеті – оның заттық дәлелі – мәтінде ғана ашыла алады. Мәтін прагматикасы тілдік тұлғаның прагматикалық деңгейін анықтау құралына айналып отырады. Мәтінде жеке адам тіліндегі «ғаламның тілдік бейнесі» қатпарлы, күрделі жүйеден тұратын құрылым ретінде байқалады. Ю.Н. Караулов тілдік тұлғаның ең жоғарғы деңгейі деп прагматикалық деңгейін таниды. Себебі бұл деңгей тілдік тұлғаны дамытатын уәждер мен мақсаттардан тұрады [5, 181 б.].

Когнитивтік және прагматикалық деңгейлер кейде аралас құрылымнан көрінуі мүмкін. Уәж және мақсат - кез келген жеке адамды тілдік тұлға сатысына көтерерлік күшті, қуатты күштер, барлық адамдар мен қоғамды ілгері бастырудағы күш ретінде тілдік тұлғаның қалыптасуына әсер етуші басты факторлар. Уәж, мақсат, мүддеден ізденіс, ой тереңдігі, білім тереңдігі басталады. Көркем мәтіндегі прагматиканың қызметін зерттеген Г. Әзімжанова: «Алынған ақпаратпен қатар, субъект бойындағы іс-тәжірибесі арқылы мазмұн тұтастығын құрайтын ақпарат мәтін мазмұнына келіп қосылады» деп көрсетеді [18, 7 б.]. Олай болса, Ғ. Малдыбаевтың өмірден жинаған тәжірибесі оның санасындағы «ғаламның тілдік бейнесін» дамытып, мәтіннен тілдік тұлғаның болмысын көрсетуге негіз болады.

Прагматикалық деңгей тілдік тұлғаның «Гамлеттік» ой-толғаныс, пайымдау, өзін-өзі тануға тырысушылықтан туған, монолог, сұрақ-жауап, риторикалық сұраулардан байқалады. Сонымен қатар көркем поэзиясындағы ойлау жүйесінен тұратын автор идеяларының тұтастығынан да аңғарылып отырады. Прагматикалық деңгей көп жүйелі, көп қабатты құрылымнан тұрғандықтан тілдік тұлғаның қоғамға деген қатынасынан күрделі түрде жүретінін білдіреді.

Осыған байланысты еліміздің солтүстігінде тіршілік етіп, көптеген көркем дүние берген, қазіргі әдебиет классиктерінің жоғары бағасын алған және бүгінгі көрнекті карт ақындар мен прозашылардың ұстазы саналатын ақын Ғалым Малдыбаевтың шығармаларының прагматикалық деңгейі жоғары және поэзиясында қолданылған прецеденттік мәтіндер ішінде фольклорлық мәтіндер айрықша орын алады. Сонымен бірге прагматикалық мәні бар мифологиялық аңыздар, ертегілер, тарихта бар оқиғалар, есімдер, жағдаяттар жаңаша түрге енген, өзгертілген жырдың арқауына айналады.

Ақын поэмаларына арқау болған аңыздар желісі де прецеденттік мәтіндер болып табылады. Прецеденттік мәтінде тұжырымдалған мағыналар тілдік тұлға үшін құнды. Автордың поэмаларында жүзеге асқан ойлар ұрпақтар сабақтастығына негізделіп, оларға аңызды таратып айту арқылы таныстыруды мақсат етеді, сонымен қатар, сол тарихи оқиғалар желісін өзіндік дүниетанымы сүзгісінен өткізіп баға береді, ой қорытады, өзіндік идеясы арқылы өрбітеді.

Прецеденттік мәтіндердің берілуіндегі мағыналық сабақтастықтың жүзеге асуы жаңа мәтін арқылы бұрынғы мәтінге немесе бейнеге үстелетін қосымша мағынаның көмегімен жүзеге асады. Бұрынғы мәтіндегі мағыналық өзек немесе бейне арқылы ақын нені жырласа да табиғатпен астастыра жырлайды. «Күн шығып, ай да туып» немесе «күн сөніп, ай тұтылды» сияқты бейнелер кез келген поэмасының негізгі арқауы, тірегі есебінде жұмсалып отырады. Ақын «Оқжетпес», «Бурабай», «Қырым» тауларын поэмаларында прецеденттік жағдаятты белгілі бір оқиғаны сипаттауда фон ретінде қолданады. Көбіне бұрынғы мәтіннің мазмұны немесе сол мәтіндегі кейіпкерлер автордың ниетіне сай мағыналық өзгеріске ұшырап отырады.

Нақты аңызды дәл сол мағынасында таратып, не болмаса, жаңа идея үстеп жырлайтын жанры – поэмалары. «Қырым қызы», «Батыр туралы жыр», «Ақ келін», «Шахтер», «Ана әңгімесі», «Қажымұқан», «Қошан қарттың әңгімесі», «Жиырма сегіз батыр», «Көрұғылы», «Қорқыт батыр», «Сарыарқаға

саяхат» дастандары өзінің көркемдік шеберлігімен көзге түскен туындылар екендігі анық.

Ғ. Малдыбаев поэзиясының биік шыңы «Қырым қызы» поэмасы екені жұртшылыққа мәлім. Сонау 1933 жылы тұсауы кесілген бұл дастан бірден оқырман назарын аударып акынның зор мүмкіндігін әйгілеп берді. С. Сейфуллиннің «Көкшетау», С. Мұқановтың «Сұлушаш», И. Байзақовтың «Құралай сұлу» сияқты атакты дастандарымен екшелес дүниеге келген. «Қырым қызы» поэмасы өзінің көркемдігі, жоғары сапасы жағынан да осы асыл текті дүниеліктермен терезесі тең түсіп жатты. Қиыннан қиысқан ұйқастар, тіл үйіріп тамсантар көркем кестелер, айшықты тенеулер оқырманын әсте алдамай, құпиялы сырларына жетелей береді.

Акын поэмаларының этногафиялық сипаты басым. Әрине, бұл көпті көріп, көп тоқыған қаламгерге тән жақсы нышан. Акын қиялы оқушыны арғы - бергі тарихқа үңілтіп, шежіре мен аңыз- әңгімелер дүниесіне шомылдырады.

Акын шығармашылығының ерекшеліктерінің бірі - тарихилық. Акын өзі жырлап отырған өмір құбылысының тарихи жағын аша, ақтара жырлайды.

Суреткер шығармашылығының тағы бір өзіндік ерекшелігі - оның поэмаларындағы лиро-эпикалық сарын. Бұл ерекшелік акын еңбектерінің идеялық тақырыптық жағымен қатар, халық ауыз әдебиетінің үлгісін дамытуы болып саналады.

Акын жырлары драмалық ситуацияларға, тартыс, диалог, монолог т.б. элементтермен экспозициясы аса байыппен, эпикалық тыныспен басталады. Оқиға белгілі бір поэтикалық өріс жасауға ұмтылыс жасайды. Акын ұлттық поэзияның байырлығын сүйеді, осыдан болар, көп жырларынан осындай бір «тарихи леп» еседі. Ғалым акын оқушымен әңгімелесудің сан алуан тәсілін ойлап табады. Кейде, тіпті, акын емес, әңгімеші, ертекті, жыршыға айналып кетеді. Кәдімгі аңызды өлең тілімен қайта әңгімелегендей. Оған мына жолдар дәлел бола алады. Өзінің еңбек тақырыбына жазған «Шахтер» поэмасын былай өрнектеп бастаған болатын.

Жазғы күн, «Бурабайдың жағасында
Тас сүйген күміс көлдің сағасында
Отырды бір топ адам әңгіме айтып
Жайқалған жасыл гүлдің арасында.

[19, 72 б.]

«Қажымұқан» поэмасында:

Есімде дәл осыдан қырық жыл бұрын,
Тыңдадым Қажекеңнің қызық сырын.
Ол шертті өмірінен сан ертегі,
Ішінде Қызылжардың бақшасының

[19, 25 б.]

- деп ары қарай әңгімесін өрбіте беретін. «Қошан қарттың
әңгімесі» поэмасын бастау тәсілі де осы сияқты.

Көп екен ертегі-аңыз бұл манайда,
Жер жарған атақ-даңқы Бурабайда
Айтайын бір әңгіме, тыңданыздар,
Әңгімем байланысты Абылайға.

[19, 120 б.]

Әрине, ақынның жырларының осылай басталуы, балалық шағында жыршы қариялардың аузынан аңыз-әңгімелерді көп естіп, соны көңілге тоқыған өмір тәжірибесінің нәтижесі екені даусыз.

Қазірде кемелденген жазба әдебиеттің алтын арқауы, рухани өнеріміздің алғашқы тұғыры фольклор екені даусыз. Фольклор ілкі заманда туып, ұрпақтан-ұрпаққа аманат ретінде, қалдырылатын рухани мұра болса, ал, этнография фольклормен үндесе, жымдаса жүретін, халықтың санасынан берік орын алған, сол халықтың бүкіл тыныс-тіршілігінен хабар ететін

құбылыс. Ал, әдебиеттің этно-фольклормен арақатынасы оның даму тарихымен тығыз байланысты. Әдебиет өз даму тарихының әрбір кезеңінде этнография және фольклормен біте қайнасып, бірге тіршілік еткен және шығармаларда белгілі бір сюжетті құруға, кейіпкердің образын ашуға, көркемдік тәсілдердің қолданылуында, оқиғалардың шешімінде, яғни, шығарманың бүкіл өн бойында белгілі бір қызмет етіп отырған. «Халықтың байырғы тұрмыс-тіршілігіне тән, этнографиясы мен ұлттық өмір сүру ерекшеліктеріне сәйкес, әбден орныққан, қалыптасқан фольклорлық этнографиялық заңдылықтар мен ұғым-түсініктердің, ұлттық әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерге қатысты қағида, ережелердің қатаң сақталуын және сонымен бірге көшпелі тұрмысқа тән көркем детальдардың орнымен қолданылуын айтуға болады» [20, 76 б].

Біздің пайымдауымызша, ежелгі замандағы рухани мәдениетіміздің қайнар көзі фольклордағы этно-фольклорлық сарындарды, образдарды прозада жазушы дәл сол қалпында өрнектемейді, оны өңдеп, өз шығармасына белгілі бір қажетіне жаратып отырады. Екіншіден; фольклорда, көбінесе, оқиға бақытты түйінмен аяқталатын болса, ал кемелденген прозада оқиғаның аяқталуы әрқалай болып келеді. «Әдебиет пен фольклордың байланысы мәселесінде жазушының фольклорға қатынасы – маңызды аспектінің бірі. Жазушының фольклорға қызығушылығы бар да, сол фольклорды өз шығармасында не үшін және қалай қолданылатыны тағы бар» [20, 17 б].

Фольклор мен поэзияның байланысы, адам жанының әртүрлі мінездік нышандарын табиғатпен егіздеу және жансыз дүниелерге жан бітіру (тасқа, көлге, тауға, ағашқа т.б.) сияқты көркемдік тәсілден де көрінеді. Поэзиялық шығармалар қайнар көзін ертегілік желілер мен ауыз әдебиетіндегі елге көп тараған аңыз әңгімелер, қиссалар мен хикаяттардан алған. Ұлы ақын Абай Құнанбаев пен қазақтың тұңғыш ағартушысы Ыбырай Алтынсарин мысалдары мен прозалық туындыларында фольклорлық және этнографиялық үлгілерді өз шығармаларына арқау еткен. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Алаш әдебиетінде де осы үрдіс жалғасын тапқан. Сол дәуір

әдебиетінің өкілдері – М. Дулатов, С. Көбеев, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов, Ш. Құдайбердіұлы, М. Әуезов және т.б. прозалық шығармаларында этно-фольклорлық ерекшеліктерді кеңінен не ішінара қолданған. Өйткені, ол кезде халық бірден өзінің бастапқы негізінен ажырай қоймаған, ал, жаңа заман талабы шым-шымдап санаға кіре бастаса да, толық анықталмаған өліара шак еді. М. Әуезов: «Жазылатын пьесаларда, романдарда, әңгімелерде, поэмаларда казактың негізгі мінездерін айқын көрсететін типтер жасау керек»,- деп көрсетеді [20, 240 б]. Яғни, М. Әуезов - әуел бастан-ақ этнографиялық фольклорлық сарындарды шығармашылықпен игерудің өзіндік өрнегін салған каламгер. Қаламгердің кез-келген туындысында да казактың әдет-ғұрпы, салт-санасы, кәсібі, сауык кешін аса бір ыждағаттылықпен зерделей отырып, халық тілінің бейнелі, әсерлі сөз келісімдерін сақтай білгендігін аңғаруға болады. Себебі, жазушы ұлттык характер, ұлттык болмыстың бір күннің жемісі емес, сан ғасырлық тарихтың ізі екендігін жете зерделеген. М. Жұмабаев болса, дәстүрлі фольклорлық негізді жазба әдебиетте, - өзінің «Қойлыбайдың қобызы», «Қорқыт», «Батыр Баян», «Жүсіп хан», «Өтірік ертегі» атты шығармаларында ой қазық етіп, сол түпкі сарыннан алшақтамай сюжеттік оқиғаларды түрлендіріп, өзгеше қаркынмен жаңаша жырлайды. Аллаға табыну, жазмыш, тағдыр ұғымдарына қатысты этнографиялық фольклорлық түсініктерді көркемдік көрігінен өткереді. Арман-тілегін, өткені мен бүгінін, ертеңі мен болашағын фольклорда өрнектейтін казак халқының жанына – ауыз әдебиеті үлгілерінің қай түрі болса да жакын екені рас. Жаңа қоғам өзімен бірге өнерге де, соның ішінде әдебиетке де өзінің «социалистік реализм» әдісін ала келді. Яғни, кез-келген акын-жазушы өнерге, әдебиетке тек таптык тұрғыдан келуге және қарауға тиісті болды.

«Қызыл тілім кісендеулі», - деп Мағжан акын айтқандай, акын-жазушылар кеңестік идеологияның қысымына қарамай, тығырыктан шығып, заман шындығын астарлы пішінде, соның ішінде осы фольклорлық сарын үлгісіне жеткізді.

Уақыт өткен сайын, қоғам өзгерген сайын әдебиет фольклорлық сарынды қажет етіп, ауыз әдебиеті үлгілерінің көрініс табуын талап етті. Алаш зиялыларынан нәр алған осы дәстүр жалғастығы кеңес кезеңінде көмескіленгенімен біржола үзілмеген. Қазақ әдебиеті тарихындағы көркем туындылардың қай-қайсысы да өзінің түп төркіні – халық ауыз әдебиетінен нәр алып дәстүрлік жалғастық табады. Бұл орайда Ғ. Малдыбаев этнографиялық дәстүрлі пайдаланудың ғажап үлгісін көрсеткен.

Ғалым Малдыбаевтың «Қырым қызы» поэмасы өзінің тақырыбы және көркем де пернелі тілімен, тартымды мазмұнымен көпшіліктің назарын аударған. Бұл туынды лирикалық, романтикалық сарында жазылған сюжеттік поэма. Шығарманың негізгі сарыны - әлеуметтік теңсіздік. Басты тартыс төре тұқымдары мен қара халықтың арасында өрбіп отырады. Шығарманың мазмұнына тереңірек тоқталар болсақ: сонау ерте замандағы Ресей мен Түркия елінің арасында болған феодалдық тартыс поэманың мазмұндық желісіне арқау болады. Қырым жерінде жалшылықта жүрген Қазан татарының Арзы атты ақылды да сұлу қызына ғашық болған көпес пен Түркия ханының жауыздықтары, еліне қашып келе жатқан арудың бейкүнә сәбиімен қоса Қара теңізде құрбан болуы өлең сөзбен баяндалады. Ақынның «Қырым қызы» поэмасында екі жастың бір-біріне деген сүйіспеншілігі, албырт сезімдері талай қиындықтарды бастарынан кешіріп, кедергілерді жеңуге итермелейді. Алайда олар арманына жетпеді, көздерін шел басқан озбыр бай-манаптар адамдыктан жұрдай болып, жастардың болашағына балта шабады.

Поэманың он бойынан көрінетін Арзының өзімен бірге өскен ғашығына деген адалдығы, махаббатқа беріктігі, қайсарлығы, шығарманың өзегі ретінде беріледі. Поэмаға арқау болған әлеуметтік теңсіздік, бай мен кедей арасындағы кереғар қозқарас, кедейлердің ауыр тұрмысы, екі жастың сүйіспеншілігі. Оқиға трагедиямен аяқталғанмен жастарды бақытты болашақ үшін күресуге шақыратын, махаббатқа адал болуға тәрбиелейтін және саяси мәселелерді қозғайтын кесек туынды. Осы поэмасы жөнінде Мырзабек Дүйсенов: «Қырым қызы» Ғалым ақынның

өнерін жана белеске көтерген күрделі туындысы болды, творчествосының ең шырқау биігі және қазіргі қазақ әдебиетінің тамаша қазынасы болып табылады. Сол сияқты Сәду Машақов та: Ғалым Малдыбаев - эпик акын. Ол халық арасында кең тараған аңыз-ертегілерді сюжетті дастан етіп жазуға шебер. Оның «Қырым қызы» дастаны қазақ поэзиясында шоктығы биік көркем шығарма», - деп бағалаған [21]. Қазақ поэзиясының таңдаулы туындыларының қатарынан орын алған акынның бұл шығармасы сюжет тартымдылығы, тіл көркемдігі жағынан оқырмандарының лайықты бағасын алды.

Халық аңыздарының үлгісінде жазылған бұл туындыдағы басты сюжеттік арна ғашықтық сезімнен бастау алады. Махаббат пен ерлік қоса өрілген осы аталған ғашықтық дастандар тақырыптық, идеялық жағынан болсын, оқиғаны суреттеуі, көркемдік ерекшеліктері жөнінен болсын қазақ халқының ауыз әдебиеті нұсқаларымен орайласып, үйлесіп жатады.

Ғашықтық дастандар мен лиро-эпостарға қазық болатын өмірдегі ең аяулы нәрсе – жан сұлулығы, достыққа, ғашықтыққа берік болу, арманына жету үшін қиындықпен күресе білу.

Қазақтың эпикалық жырлары, лиро-эпикалық дастандары гасырлар бойы халықтың інжу-маржандары санатында сақталып, бағаланып келеді.

Эпостық шығармаларда халықтың рухани және материалдық мәдениетінің мол қазынасы сақталған. Оның тілінде бүтін бір халықтың өмір тарихы, елді-мекен атаулары, тарихи тұлғалары туралы деректер мен тілдік мұрасы сақталған. Онда халықтың әдет-ғұрпы, арманы мен мүддесі әртүрлі көркемдік тәсілдермен тартымды бейнеленеді.

Акынның осындай бір эпикалық сарында жазылған туындысының бірі - «Қошан қарттың әңгімесі» поэмасының негізгі мағынасы елдік, ерлік болса, осы мағынаны ашатын мағыналық өзек ретінде тарихта болған Баян батырдың есімі өзгертіліп Бұлан батыр ретінде алынады. Мағжанның «Батыр Баян» поэмасымен үндес акынның бұл туындысы поэтикалық шеберлігі жағынан өзіне тән ерекшеліктері мол шығарма.

Акынның осы поэмасы жөнінде профессор М.Серғалиев мынадай тұжырым жасаған: «Ел аузында айтылатын хикаяларды өз «лабораториясында» қорытып шығарған автор таза махаббат пен адамгершілікті, сыйластық пен әділеттілікті шынайы суреттейді. Қалмақ пен қазақ арасындағы үлкен бір қактығыстың бір көрінісін ала отырып, акын діні, ұлты басқалығына қарамастан, тіпті жауласушы екі жақтың өкілдері бола тұра махаббатқа ешбір кедергі жоқ деген ой түйеді» [22].

Профессор Уәлихан Қалижанов: «Қошан карттың әңгімесі» пағыз қызыл империяның қылышына қан тамып тұрған идеологиялық қыспақ кезінде жазылды. Аты елеусіз болғанымен, заты салмақты. Онда Қошан карттың аузымен қазақтың хан Абылайының ерліктері, ұлт үшін жанпида еткен тағдыры баяндалады», - деп тұжырымдайды [23].

Белгілі бір ұлттың, халықтың тағдыры, басынан өткерген тарихи кезеңдері ең алдымен сол ұлттың әдебиетінде, тілінде, өнерінде із тастайды.

Акынның бір поэмалары тарихи оқиғалардың белестерін, айтулы кезеңдерін елестететін туындылар болды. Қазақстанның 50 жылдық мерекесіне арнап жазған «Қажымұқан» поэмасын жазды. Бұл поэмасында ұлтымыздың жауырыны жерге тимеген күш атасы Қажымұқан балуанының өмірін, жүрген ортасын, жеңістері мен жемістерін бейнелі сөздермен шынайы оқиғаның желісінде жеткізеді.

Ұлы Отан соғысында ерлік көрсеткен 28 батырға арнап патриоттық рухта жазған «Төрт батыр», «Жиырма сегіз», «Батыр Мәншүк» поэмаларын, Ұлы Отан соғысының батыры атағын алған жерлесіміз Ыбыраев Ысқақтың ерлігін жырлаған «Ысқақ батыр» поэмасы мен «Ұмытпашы, ұрпағым», «Ақ көгершін» т.б. өлеңдерін ерекше атаған жөн. Патриоттық рухта ерлік тақырыбында жазған өлеңдер топтамасы жарық көреді.

«Батыр туралы дастан» поэмасында Қазақстандық 28 жігіттің ерлігін төмендегі жолдармен өрнектейді.

Тарихта мәңгі қалды ерлер даңқы.
Орнатты ұлы ескерткіш совет халқы.

Жырлайды осылайша дастан қылып,
Естіген жер жүзінің жас пен қарты.

Жасайды ғасыр бойы батырлық іс,
Жасайды қап тауындай батырлық күш.
Алтыннан дастан жазып, атыңды атап
Орнаттым қабырыңа мен де ескерткіш.

Ұлттық рухпен астасып, бейнелі тілімен, тарихи сырымен «Қорқыт батыр», «Шахтер» дастандары халықтың жүрегінен орын алды. Қарағанды шахтерлерінің отаршыл ағылшынның қол астында жұмыс істеген кезеңде көрген бейнеттері мен ауыр тұрмысы, іштен шыққан жаулардың зұлымдықтары шығармада барынша нанымды суреттеледі. «Шахтер» дастанының бас кейіпкерінің прототипі белгілі кенші, Социалистік Еңбек Ері Түсіп Күзенбаев болатын. Жалпы ақынның шығармаларынан халықтар достығы мен қарым-қатынасы, адамның сүйіспеншілік сезімдері, елжандылық секілді ізгі қасиеттер айқын аңғарылады.

«Қорқыт батыр» поэмасында жерін жаудан қорғап, еліне пана болған, қара қылды қас жарған Қорқыт бабамызды кейінгі ұрпаққа үлгі етеді. «Ана әңгімесі» шығармасында ханның жұмбағын шешіп, қырық үйлі кедейді олжалы қылған ақылы мен парасаты мол, жомарт жүректі 16 жасар қыз жайында айтылады. Ақынның «Алтын елік», «Ақ лақ пен қара құс», «Алтын балық» дастандары орыс ертегілерінің мазмұндық желісімен жазылған шығармалар.

Ақын аңыз-дастандар жазуда орыстың ұлы ақыны А.С. Пушкиннен үлгі алғаны сөзсіз, оған мына жолдар дәлел бола алады.

Ашылды ерлік іспен елдің бағы
Той қылды адам, пері-екі жағы.
Есімнен өмірімде қалар емес
Тойғаным осы тойда менің-дағы.

/«Алтын балық», 676 б./

-деп аяктаса. А.С. Пушкин ертегілерін.

И никто с начало мира,
Не видал такого пира.
Я там был. мед, пиво пил,
И усы лишь обмочил,

/24. С. 98/

- деп түйіндеп отырған. Шығармалардың аяқталу жолдары тіпті бірін-бірі сөзбе-сөз қайталамағанымен. негізгі мазмұны. ұйытқысы жағынан өте ұқсас. Осының өзінен ұлттар әдебиетінің сабақтастығын айқын аңғарамыз.

Е. Малдыбаев өзінің туындыларына тек өткен заманның өрнектерін салып қойған жоқ. ол жаңа заман жыршысы болды. Халықтың өмірін. тарихы мен тағдырын жырлады. Жаңа заман рухын. еңбек мұратын асқақтатты. Оған «Москва», «Ленинград», «Мұзжарғыш», «Жаңа жылмен әңгіме», «Комсомол - менің мектебім», «Біздің келешек», «Біздің ел», «Есіл өңірі», «Жыл құсы», «Он күн», «Бакыт жолында» деп аталатын өлеңдері мен «Шахтер», «Сарыарқаға саяхат», «Ақ келін», «Алтын Арка» дастандарын жатқызамыз.

Ақынның лирикалық өлеңдері де әр тақырыпқа арналады. Солтүстік және Орталық Қазақстанды аралап, дала шопандарымен. дикандармен. еңбек адамдарымен кездесіп. олардың тұрмысын. адал еңбегін, келешекке деген зор сенімдерін жырға қосады. Сонымен қатар. табиғаттың сұлу келбетіне тамсанған жырлары ақынның көңіл-күйінен сыр шертеді. «Өлкенің өркені», «Май суреті», «Ақ теңіз», «Түркістан қызы», «Тракторшы қарындасқа», «Комбайн», «Комбайншы жыры», «Жүгері», «Егін жыры», «Тың жыры», «Комбайншыға хат», «Көркейткен байтақ елді», «Жылқышы жыры», «Жүгері», «Бес жылдықтың балғасы», «Жаз», «Күзде», «Көктем жыры», «Тарту», «Қойшығұл күйші», «Көркейткен байтақ елді» т.б. өлеңдері осы ойымыздың айғағы. Бай-феодалдар мен кедейлердің ара-қатынастарын көрсететін,

бостандықты аңсаған жалшы кедейлердің ауыр өмірін танытатын «Балға-Орақ», «Менің күнім» атты саяси-әлеуметтік өлеңдер жазды. Ақын қай тақырыпқа бармасын туған өлкесінің тамаша табиғатын шығармаларының мазмұндық желісімен қоса өріп отырады. «Тоғай», «Есіл», «Көкшетау», «Күзгі көріністер» деген өлеңдерінде туған өлкесінің әсем келбеті кестеленеді.

Сарыарқа – сары теңіз ұлан-байтақ,
Қазақтың кең даласын тұрсаң байқап.
Данышпан Абай ақын сол далада,
Жырымен надандықты өткен жайқап.

Ақын көп жағдайда халқымыздың ардақты азаматтары, дарынды тұлғаларына деген ыстық лебізін, достық көңілін жырға қосады. Өмірде «бар қазақтың жүрегінен орын тапқан» жазушы Сәбит Мұқановты ерекше құрметтеп, онымен жақын араласқан. «Ағасын», «Қайран бауыр», «Шашубай ақынға», «Арқадан шыққан ақындар» деген өлеңдері ақынның өнер адамдарына деген құрметін танытады. Өзінің өмір өткелдері жайлы сыр шертетін «Өмір туралы толғау», «Өзіме», «Жылдар сыйы», «Балаларым-базарым», «Уа, гүл далам, тамшыдай-ақ жазғаным» өлеңдері көркемдік қуатымен, сезімді тілімен баурап алады. Жаңа үн, серпінді ырғақ, екпінді интонация ақынның сан-салалы тақырыпқа арналған лирикалық өлеңдерін тартымды етеді. Профессор Серік Негимов: «Ғ. Малдыбаев дәуірдің талап - тілектерін жіті аңғарып, уақыт көтеріп отырған проблемаларды тез танып, шапшаң қабылдап, үн қосып отырған. Уақытпен бірге ілгері басып, қатар адымдаған, қазақ даласындағы әр жаңалықты, әр құбылысты поэзияның тіліне түсірген»,- деп тұжырымдайды.

Ақын сапар шеккен эпикалық туындылары, қазіргі заман бейнесін көрсеткен жырлары өзімен бір кезеңде өмір сүрген. қоғамның тынысын бірге сезген басқа да ақын-жазушыларымыздың туындыларымен өзектес болғанымен, баяндау амалы өзгеше, сөз кестесі, синтаксистік оралымдары, көркемдік өрнектері жаңа қырынан көрінеді.

Ақынның сюжетті шығармалары тарихи-этнографиялық ақпарат беретін елді мекендердің атуларына, кісі есімдеріне толы. Қайсыбір нысанға берілген атауға терең үнілсек, оның түп-тамырында ұлтымыз бен ата-бабаларымыздың танымы, сан ғасырлық тарихымыз бен төл мәдениетіміздің сырлары сайрап жатыр. Сонымен, әр елді мекеннің атауы бір тарихи оқиғаға байланысты қойылғаны анық. Барлық көрген-білгенін, зердесіне түйгенін, ақылына тоқығанын, өмірлік тәжірибесін, бүкіл асыл мұрасын тілінде түйіндеген қазақ халқы көшіп-қону барысында кездескен әрбір бұлақ-бастауға, төбе, жазыққа, ой мен қырга олардың ерекшелігін дәл танып, соған сай ат берген.

Ономастикалық лингвокультуремалардың ұлттық-мәдени ерекшеліктерді танытуда атқаратын рөлі ерекше. Себебі ономастика өзінің бойына лингвистикалық, тарихи, өркениеттік және мәдени деректерді жинаған ерекше лингвомәдени бірліктер болып табылады. Олар халықтың бітім-болмысынан, өмірге қозқарасынан хабар береді.

Әсіресе антропонимдер, топонимдер, гидронимдер, прагмонимдер, хрононимдер мен прецедент есімдер, зоонимдер мен фитонимдердің лингвомәдени коннотациясы айрықша болып келеді. Экстралингвистикалық мағлұматтарды өзінің бойына топтастыру географиялық атаулардың ерекше қасиеті болып табылады.

Топонимдер мен гидронимдер өткен дәуірдің лингвомәдени картасын көз алдыңызға әкеледі.

Топонимдер мағынасының ұлттық және мәдени құрамы айрықша лингвомәдениеттанымдық көрнекілігімен, мәдени ассоциациялардың байлығымен ерекшеленеді. Олар ерекше лингвомәдениеттанымдық бірліктер бола отырып, ұлттық және мәдени мағлұматтардың белгілі бір көлемін бойына сіңіріп, мәтінде маңызды мағына тудырушы қызмет атқарады.

Әдетте қандай да болмасын тұрақты мекен, қалалардың аты географиялық ортаға не ру-тайпаның, халықтың, жеке адамдардың атына, айтулы оқиғаларға байланысты қойылады. Сондықтан да оның төркінінде белгілі бір тарих, мән-мағына жатыр.

Шығармаларда кездескен топонимдік және гидронимдік лингвокультуремалар негізінен ұлттың көшпенді өмір салтына және айналысатын негізгі кәсібіне байланысты.

Поэмалары мен өлеңдерінде ақын ономастикалық лексикаға жататын антропонимдермен қатар тарихи-мәдени мәні бар топонимдер мен гидронимдерді де көптеп пайдаланған.

«Қошан карттың әңгімесі» дастанында қалмақтармен соғысқан батырларымыздың ұрыста қолданған айла-тәсілдері, ерлік істері барынша сәтті суреттеледі. Осы шығармасында, сондай-ақ, ономастикалық деректер де нанымды сипатталады. Бұл шығарма ұлттық мәдени коннотациялық мазмұнға ие топонимдерге тұнып тұр. Мысалы:

Арқада қан сасыған талай жер бар,
«Қалмақ көл», «Қалмақ қырғын», «Сары обалар».
Адамның сүйектері сары тап болған,
Соғыста жан көмілген көп қорғандар.

Қай кезде қазақ, қалмақ соғысқанда,
Даланы боямауға қызыл қанға.
Айқасқан Ертіс, Есіл, Обьті өрлей,
Қырғынды тастау үшін суға, ағынға.

Арқада «Кереге тас» - «Қалмақ қырған»
Бауырымда Баян тауын жалғап тұрған.
«Майбалық», «Меңгесер» мен көк Есілден,
Әрі асты жынды бура ашу қысып.

/«Қошан карттың әңгімесі», 133 б./

Дастандарының мазмұнына арқау болып отырған оқиғалардың болған жерлері қиялдан алынбаған, өзіміз көріп, біліп жүрген ел ішінде өтеді. Бұл автор мен оқырманының арасындағы байланысты күшейте түсері сөзсіз.

Арқа жерінде болған оқиғаларды жырлайтын шығармаларында «Ақ келін», «Қараөткел» өзендері

атауларының шығу себептерін ашып, ел арасында тараған аңыздармен байланыстырады. «Көрұғлы» дастанында батырдың Көрұғлы аталуының тарихынан сыр шертсе, «Қажымұқан» поэмасында кездесетін тұлғалардың есімдері ұлтымыздың мақтанышы болған балуанның өмір жолынан айқын көрініс береді. Мысалы:

Қол сокты чемпионға жиылған көп,
Кілемде Сары Кик-Ки жалғыз тұр тек.
Тореші бұл айкастың аты-жөнін
Атады «Айкас - жию-житсу» деп.

«Жию-житсу» жапондарда құпия іс,
Бұған керек сарқылмас айла мен күш.
Өлтіресің, не өлесің айқасында,
Француз күресі емес, соғыс-ұрыс.

Қарсыласын өлтіретін, не өзі өлетін шарты бар айқаста Жапонның атакты балуанын жеңіп шыққан Қажымұқанның жүректілігін, батылдығын, ерен күштің иесі болғандығын суреттейді. Осы поэмасында тарихта болған басқа да балуандардың есімдері айшықталады:

Дүниеге данқы шыққан медаль тағып,
Ағылшын чемпионы Рааза алып.
Француз чемпионы Альберт Дальтон,
Откендей тауды бұзып, тасты жарып.

«Красный», «Черный» маска атанған бар,
Бас-бетін перделеген балуандар.
Шатский, Миша Буров, Брагиндер,
Жауырыны жерге тимес қаһармандар.

Тағы бар Түркияның Мұхамеді,
Торсықтай сан білектің бұлшық еті.
Ұзындық, жуандығы бірдей кесек,

Адамның өзгеше бір кереметі.

Және бар Украинаның Гайдамағы.
Он пұттан артық дескен ер салмағы,
Бұлардың ортасында Қажымұқан,
Дүниелік жұлдегерлер балуаны.

Акын еліне адал еңбегі сіңген өнегелі адамдардың өмір белестерін шығармаларының басты өзегі етіп, сол адамдар өмір сүрген кезеңдегі қоғамдық шындықты, өмірдің тынысын терең танытады. «Сарыарқаға саяхат» поэмасында Абай Құнанбаев, Ыбырай Алтынсарин, Шокан Уәлиханов, Сәкен Сейфулин, Бейімбет Майлин, Ақан сері, Біржан сал, үкілі Ыбырай, революционер Кәрім Сүтүшев пен ғарышкер Шаталов т.б. тұлғаларымыздың биік мұраттары мен игі істерін келешек ұрпаққа аманат етіп, кестелі тілімен өрнектеп береді.

Жеті бөлімнен тұратын «Ақ келін» поэмасында Мәшһүр Жүсіп, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Жаяу Мұса, әнші Майра бейнелері терең танылады. Ғ. Малдыбаев осылайша шығармаларының тәлімдік-тәрбиелік мәніне көңіл аударып, халқымыздың рухани мұрасының ұрпақтан ұрпаққа ұмытылмай жетіп отыруына өзіндік үлесін қосуды мақсат етеді.

Акынның «Арқадан шыққан акындар» өлеңінде өңіріміздің әнші, акын ардагерлері жайында жыр толдғайды.

Қиялым араласа Арқа бойын,
Шымырлап қоя берер тұла бойым.
Кезінде еркін жырлап кете алмаған
Халықтың акындары сырын, ойын.

Арыстан, Шал, Есенбай, Нұркей, Тоғжан,
Құлтума, Орынбай мен Ақан, Біржан.
Өске, Майра, Бегәлі, Балуан Шолақ
Бәрі де ән шырқасып, сауық құрған.

Солар ғой жоғалтпаған әннің күшін,

Орнатып кетті бүгін ескерткішін
Әрі әнші, әрі акын ардагерлер,
Бұл күні мақтанышсың біздер үшін.

Акынның шығармашылық мұраты туралы ой қозғайтын болсақ, оның туындыларының тақырыбы, көтерген идеясы, көркемдік шеберлігі мен ой қорытуы ерекше маңызға ие. Өйткені автордың шығармашылық шеберханасынан шыққан көркем туынды – оның сезім-күйінің, таным-зердесі мен өмірлік ұстанымының жемісі.

2 КОНЦЕПТ – КОГНИТИВТІК ЛИНГВИСТИКАНЫҢ НЕГІЗІ

Әлемдік және қазақ тіл білімінің қазіргі таңдағы дамуы лингвистикалық зерттеулердің антропоэлектік бағытқа бет бұруымен сипатталады. Әлемнің тұтас бейнесін тілдік бірліктер арқылы танымдық қырынан айқындауда «концепт» термині маңызды рөл атқарады. «Концепт» терминінің теориялық негіздері шетелдік және орыс ғалымдары Н. Хомский, Дж. Лакофф, Г. Филлмор, Ю. Апресян, Д.С. Лихачев, Н.Д. Арутюнова, Е.С. Кубрякова, А.Н. Мороховский, Н.К. Рябцева, В.А. Маслова, А.Я. Гуревич, А.А. Залевская, А. Вежбицкая, А.Т. Хроленко т.б. зерттеу еңбектерінде қарастырылып, олардың «концепт» жайлы ой-тұжырымдары концепті құрылымына енетін сөздердің мағыналық жақтан өзара үйлесе келіп, негізгі өзек - тірек сөздің аясына шоғырлануынан туындайтындығын дәлелдейді. Зерттеушілер «білім, концептуалдық, концептуалды жүйе, когниция, когнитивтік үлгілер, вербалдылық, ментальділік, концепт, әлем бейнесі, концептілік өріс, ұлттық мәдени бірліктерді» когнитивтік лингвистиканың негізгі ұғымдары ретінде топтастырады. Аталған ұғымдардың адам санасындағы әрекеттері, тілдегі көрінісі, сол арқылы «әлемнің тілдік бейнесін» тануға мүмкіндік жасау қабілеті туралы орыс тіл білімінде В.А. Маслованың еңбектерінде жан-жақты қарастырылған [6, 16 б.].

Тіл білімі ғылымында *концепт* термині көнеден келе жатқан әрі жана қолданысқа ие болып отырған термин. 1928 жылы С.А. Аскольдов «Концепт және сөз» тақырыбында мақаласын жазғанымен, ғылыми ортада өткен ғасырдың ортасына дейін «концепт» термин ретінде қолданылмай келді. Ол тек ХХ ғасырдың 80-жылдары ғана ағылшынтілді ғалымдардың еңбектерін аудару нәтижесінде кең қолданысқа ие бола бастады және ол бүгінгі күнге дейін зерттелуде. С.А. Аскольдов: «Концепт – бұл ойлау үрдісінде көптеген нәрсенің орнын баса алатын ой құрылымы», - десе [25, 155 б.], Е.С. Кубрякова: «...концепт пен ұғым адам түсінігі мен ойының (пайымының) әр түрлі аспектісімен арақатынаста болады» дей келе, «ұғым – ақыл ой-әрекетінің жоғары нәтижесі, белгілі бір логикалық түрде т.б. іске асатын объективті әрекетті бейнелеудің маңызды түрі болып табылады, концепт кеңінен түсіндіріледі, бұған оперативті сананың түсініктері, бейнелер, ұғымдар сияқты әртүрлі субстартты бірліктері кіреді», - деп түсіндіреді [26, 15 б.]. В.Н.Телияның түсіндіруінше, концепт – ол адам санасының, ой әрекетінің жемісі. Ол – құрылым, тілдің көмегімен қайтадан құрылады, жасалмайды [27].

Лингвомәдениеттанудың басты мәселелерінің бірі – мәдени ұғым, ондағы тектілік, ұлттық мінездің мәдени көрінісі. Бұл тұрғыдан келгенде, жеке тұлға шығармаларындағы ұлттық көрініс концептілерін зерттеу қызықты мәселелердің бірі болып саналады. Ұғым сөзінің бір түрлі түсінік, варианттары болғанымен, кірме сөз «концепт» лингвомәдениеттанудың термині ретінде өз мәнінде орынды үйлесе қолданылады. «Концепт» логикалық термин болғанымен бүгінде тілдің барлық саласында қолданылады. Лексикологияда, әсіресе, мағына түрлерін, олардың мәнін ашуда бұл термин тұрақтасып, кең түрде қолданысқа ие болады. Концепт – латынша *conceptus* – ұғым, түсінік дегенді білдіреді. Бұл термин философияда молынан кездеседі, өйткені ұғым, түсінік проблемасы философияның басты сұрақтарының бірі. Сонда концепт логика – философиялық термин аясында қолданылып, өз шеңберін кеңейтіп, бүгінде лингвистиканың сөз айналымына енеді.

А. Вежбицкая: «концепт» ұғымы адамзат баласының ғалам туралы жинақталған мәдени ұғымдары бейнеленген және ғаламның тілдік бейнесін көрсете алатын атау ретінде танылады» [28, 85 б.] десе, В.В. Колесов концепті мағынаның «ішкі формасына» теңестіріп қарайды [29, 52 б.]. Н.С. Новикова мен Н.В. Черемисина «концепт» сөзін былай түсіндіреді: «Тіл білімінде «ұғым» сөзі дәстүрлі түрде қолданылса, «концепт» термині салыстырмалы түрде лингвистикалық терминология саласына жуықта ғана еніп, жалпы және идиоэтноикалық қарым-қатынасқа қызмет ететін тілдегі сөз – ұғымдарды білдіреді [30, 40 б.]. А.Л. Бабушкин концептілердің концепт-схемалар, концепт-гиперонимдер, концепт-фреймдер, концепт-сценарийлер, концепт-инсайттар, концепт-калейдоскоп деген түрлерін жіктейді [31, 30 б.].

Яғни, концептің ғалам бейнесіндегі таным түсініктерді білдіретін күрделі құбылыс екеніне көз жеткіземіз. Ол экспрессивті, эмоционалды және бағалауыштық қасиеттерге ие күрделі ментальды құрылым. Адам қоршаған ортаны тани отырып ол жайлы өзінің көзқарасын бақылау, әсер алу, сезіну, есте сақтау, қиялдау т.б. психикалық іс-әрекеттердің нәтижелері негізінде қалыптастырады. Сыртқы ортадан қандай да бір ақпаратты ала отырып, адам өзінің жадысында бар мағұлматтың негізінде жаңа мағына немесе ұғым туғызады және оны тіл арқылы бейнелейді. Осы тұста ескеретін жайт – тіл тек ойды жарыққа шығарушы немесе қарым-қатынас құрал ғана емес, ол индивидтің қабылдаған ақпаратын қорытады, яғни, арнайы тілдік фреймдер жасайды. Соның нәтижесінде әрбір этномәдени ұжымның тілдік әлемін қалыптастыру үшін оның жадында орын алған білім қорын бір жүйеге түсіруге мүмкіндік туғызады. Әлемнің тілдік бейнесі жеке адамның және қоғамның санасында туындайды. Концептілік жүйе туралы айта келе, В.А. Маслова адам санасында қалыптасуының келесі кезеңдерін айрықша көрсетеді: бейвербалды және вербалды: өзгермелі (бұл оның бұрынғы білім қоры мен жаңадан алынған ақпаратына байланысты), қисынды (бұл қасиеті санада концептілік жүйелердің жасалу жолдарымен байланысты) [6, 48 б.].

Когнитивтік лингвистика мәселелері қазақ тіл білімінде А. Қайдар, Р. Сыздық, Ж. Манкеева, Н. Уәлиев, Б. Қалиев, Г. Смағұлова, Б. Момынова, А. Салкынбай, Ш. Мажитаева, Б. Ақбердиев, Г. Снасапова, М. Күштаева, А. Әмірбекова, Ж. Жампейісова, Б. Нұрдәулетова, Г. Мұратова, А. Ислам, Э. Сүлейменова, Ш. Елемесова, Г. Әзімжанова, Э. Оразалиева, К. Күркебаев, Ф. Қожахметова, т.б. ғалымдардың еңбектерінде әр қырынан зерттеліп келеді. Аталған ғалымдар еңбектерінде концепт мәселесіне қатысты зерттеулер көркем шығармалар бойынша қарастырылып, концептілердің когнитивтік құрылымдарының анықталуы, концептуалдық талдаулар жүргізілуі ұлттық таным ерекшеліктерін айқындауға қосылған үлес екендігін көрсетеді. Бүтін бір ұлттың ой-өрісінің, дүниетанымының ерекшелігін айқындауда зор маңызға ие концептілер ақиқат дүниені, ғаламның тілдік бейнесін түсінуге мүмкіндік беретін күрделі құбылыс ретінде танылады. Ол, яғни концепт – әлем бейнесін сипаттайтын тілдік құралдардың (лексикалық, фразеологиялық, паремиологиялық т.б.) жиынтығы.

Латын терминінен сөзбе-сөз аударғанда «концепт» термині «ұғым» терминінің мағынасын бергенімен, оны сөз мағынасы, ұғым, сөздің ішкі формасы, семасы т.б. терминдерімен бара-бар қоюға болмайды. Себебі концепт жеке-дара сөз аясында емес, белгілі бір танымды айқындайтын «сөздер қоры» (тірек сөздер), фразеологиялық, паремиологиялық құралдар арқылы, кейде үлкенді-кішілі мәтіндер көлемінде танылады. Концептінің ұғымға қарағанда семантикалық жағынан бай болып келетіндігіне көз жеткіземіз. *Концепт* пен *ұғым* ішкі формасы жағынан бірдей болғанымен, сыртқы көріністері бөлек. Ұғымды нақты ұғынуға болады, оның аясы – тар. Кез келген сөз концепт бола алмайды, бірақ ұғым болуы мүмкін. Концепт адамның менталдық дүниесіне жақын, яғни мәдениетке және тарихқа да жақын, сол себепті де өзіндік сипатқа ие. Демек, ол ғалам болмысын тану тәсілі болса, ал концептінің басты идеясы – әлемнің тілдік бейнесі. Концепт пен ұғымды олардың негізін, мазмұнын, көлемін салыстыру арқылы ажыратуға болады.

Концепт ұғымнан тұрады, бірақ денотативтік, коннотативтік компоненттерді, ассоциативтік байланыстарды қамтитындықтан тек қана ұғыммен шектелмейді. Концепт өзінің ішкі мазмұны мен функционалдық қасиеттері бойынша ұғымнан әлдеқайда кең болып келеді. Сонымен қатар, концепт болып табылатын лексикалық бірліктер саны жағынан шектеулі, себебі кез келген ұғым атауы концепт бола алмайды. Мәдени ортада маңызды орын алатын, мақал-мәтелдерге, тұрақты тіркестерге, поэзиялық және прозалық шығармаларға арқау бола алатын, рухани және материалдық құндылықтарының символы ретінде жұмсалатын құбылыстар ғана концепт бола алады.

Орыс тіл білімінің зерттеушісі А.П. Бабушкин бүгінгі күні тілшілердің ұғым терминін сирек қолданатындығын, оның орнына ғылыми ортада таным әрекетін білдіретін концепт терминіне жиі жүгінетіндіктерін көрсеткен болатын [31].

В.А. Маслова ұғым мен концепт терминдерінің айырмашылықтарын қарастыра келе, екеуінің ішкі формалары жағынан үкәс болғанымен, әртүрлі ғылыми бағыттарға тиесілі терминдер екендіктеріне назар аударады: ұғым – логика мен философияның, концепт – математикалық логика, мәдениеттану, когнитивті лингвистика ғылымдарының термині деген тұжырымға тоқталады.

Әр халықтың концептілік бейнесі әр басқа болуы мүмкін. Әр дәуірдің, әртүрлі әлеуметтік ортаның өкілдері айнала қоршаған заттар мен құбылыстарды өз жасына, өмірден түйген тәжірибесіне, білімі мен кәсіби іс-әрекетіне байланысты сана-сезіміндегі қалыптасқан ұғымдарды пайдаланып қабылдайды. Алайда адамдар әртүрлі тілде сөйлегенімен қандай да бір жағдаятқа байланысты бірдей, бір тілде сөйлегенімен әртүрлі концептілік бейне туғызуы мүмкін. Бұдан келіп әлемнің концептілік бейнесін тудыруда жалпыадамзаттық, ұлттық, индивидуалдық түсініктер тығыз байланысып жатады деген тұжырым жасаймыз. Адамның танып-білгені оның санасында қорытылып, тілде көрініс табады. Тілдік ортада өмір сүре отырып, адам танымдық жүйесін тек көпжылдық тәжірибесінің негізінде ғана емес, сонымен қатар, тарихи-қоғамдық сипаты

бар жалпыадамзаттық және ұлттық тілдің көмегімен де байыта түсері сөзсіз. А. Әмірбекова концептілердің санада танылу деңгейіне қарай, ақиқат дүниенің болмысы мен өзіндік ерекшелігіне қарай метафизикалық, ұлттық-мәдени, эмоционалды, контраст және калейдоскоптық концептілер деп шартты түрде жіктеуге болатынын анықтайды.

Метафизикалық концепт – ақиқат дүниедегі абстракцияның жоғары дәрежелі құндылықтарын танытатын мәдени мазмұн. Метафизикалық концептілер сезіну, түйсіну әрекеті арқылы рухани құндылықтарды тану болса, *ұлттық-мәдени концептілер* – тек ұлттық танымда ғана жан-жақты ақпаратымен жүйеленіп, сол ұлттың мәдени құндылығын көрсететін концептілер.

Эмоционалды концептілер - адам санасынадағы эмоционалды, аффективті көңіл-күйі арқылы, ішкі сезімі арқылы танылады. Концептілердің әртүрлі ассоциативтік түсінікте танылу деңгейіне қарай контраст концептілер және калейдоскоптық концептілер болып топтастырылады.

Контраст концептілер – бірінсіз-бірі болмайтын, бірін екіншісі толықтырып отыратын немесе бірінен кейін бірі жүретін, тіпті бір-біріне қарама-қарсы тұратын ақиқат дүниелердің жұптасып қана танылуы.

Калейдоскоптық концептілер - бір ғана ақиқат дүниенің санада әр алуан концептілік құрылымдарға салынып бірнеше концепт типтерінде (ойсурет, схема, фрейм) көрініс табуы [32, 11 б.].

Сонымен, концепт: дүниенің құндылықтарын танытады; санадағы дүниенің мәнін бейнелейді; тіл арқылы объективтенеді; субъектінің білім деңгейін танытады; белгілі бір ұлттың мәдени деңгейі мен менталитетін көрсетеді; әрбір ұлттың танымдық белгілерінің мазмұнын ажыратады; тұлғаның өзіндік танымдық стилін айқындайды. Концепт – адам тәжірибесіндегі идеалды түсініктің ең кішкене бірлігі; білімді тарату, сақтау және оны өңдеудің негізгі бірлігі; белгілі бір мәдени болмыстың негізгі ұясы болып табылады [33, 20 б.].

Халықтың ұзақ жылғы өмір тәжірибесі, санасында калыптасқан образды бейнелері мен мінез-құлқы оның танымында таңбасын калдырып отырады. Соның нәтижесінде адам санасында ассоциациялық ұғым калыптасады. Ассоциация арқылы тану – бұрынғы тәжірибелер мен жаңадан қабылданған түсініктер арасындағы байланыс деген пайымдаулар орын алуда. «Концепт - этномәдени санада сақталатын, белгілі бір ұлттың ұрпақтан-ұрпаққа берілетін ықшам, әрі терең мағыналы шындық болмыс, ұлттың мәдени құндылықтары жөніндегі сан ғасырлық түсінігін білдіретін құрылым. Жалпы, концепт философиялық тұрғыда екі бағытта түсініледі: біріншісі – рухани мәдениеттің өзекті сөзі, екіншісі – сөздің пайда болуына дәнекер алғашқы түсінік. Концептің басты белгілерінің бірі – оның мәдени ренкте болуы. Сондықтан ол ұлттық ерекше дүниетанымды түсінуде басты компонент болып саналады» [7, 56 б.].

Жеке тұлғалық концептілерді жалпыұлттық концептілерден бөліп ажыратуға болмайды, себебі кез келген адам туып-өскен ортасының рухани құндылықтарын бойына сіңіріп калыптасады. Мәдени ортада жетіліп, дамиды.

Осы ойымызға байланысты В. фон. Гумбольдттың пікірінше: «Любой носитель языка строит свое представление о мире не в силу своих самостоятельных переживаний и переработки мыслей, а в пределах закрепленного в понятиях языка опыта его языковых предков, который зафиксирован в мифах и архетипах; усваивая этот опыт, человек лишь пытается его применить и слегка усовершенствовать. В результате познания мира человеком создаются и новые понятия, фиксирующиеся в языке, который есть культурное достояние: язык есть «средство открытия до сих пор еще не познанного» [36, С. 37]. Әлемді танып-білудің нәтижесінде санасындағы ұғым-түсініктерді тек тілдің көмегімен жарыққа шығаруға болады. Тілдің көмегімен тек мәдениетте бар нәрсені ғана көрсетіп қоймайды, сол мәдениет аясында рухани құндылықтарды дамытады, өзінің жан-дүниесін де дамыта түседі. Бұдан шығатын қорытынды – тіл – танымдық әрекетті

іске асырушы. Әлемнің тілдік бейнесін бағамдауда концептілік құрылымға негізделген тілдік категориялардың мағыналық өрісі айқындалады.

2.1 Ғалым Малдыбаев поэзиясындағы концептілік құрылымдардың ерекшелігі

Ғ. Малдыбаев шығармаларында қазақ халқының ұлттық дүниетанымына қатысты әлемнің тілдік бейнесі қалай берілген? Ақынның тірек ұғымның концептілік мағынасын ашатын жалпы концептілерді (жеке сөздер, фразеологизмдер, тұрақты теңеулер, авторлық қолданыстар, мәтіндік/контекстік концептілер) көркем мәтін деңгейінде қарастырып, сол таңбаның когнитивтік болмыс-бітімін анықтау – негізгі мақсаттарымыздың бірі болып табылады. Біздің пікірімізше, автор әлемнің тілдік моделін қазақтың ұлттық болмысын бейнелейтін «өмір», «өлім», «қайғы», «махаббат», «ашу», «табиғат» т.б. концептілерінің аясында танытады. Соның бірі – адамзатқа ортақ, өмірлік мәні бар концептілердің бірі – “өмір” концептісі.

“Өмір” концептісі ақын өлеңдерінде негізгі тірек-бірлік болып саналады. Адам үшін ең басты құндылық, ең бағалы нәрсе – өмір болса, сол өмірді танып-білуде көбіне ұлттық сипат басым түсіп жатады. «Өмір» қазақ тіліне араб тілінен енген сөз. Оның бірінші мағынасы - «өмір» дегенді білдірсе, екінші мағынасы – «адамның жасы, ғұмыры» мағынасын білдіреді, ол сайып келгенде, «уақыт», «заман», «тағдыр», «өлім» т.б. концептілерімен макрофреймдік қатынаста көрінеді. Әдетте, концептіге негіз болатын тірек сөз болады. Мысалы, «өмір» концептісіне «өмір» сөзі кілт сөз ретінде негізгі тірек ұғымын атқарады. Өмірді тану тәжірбиесі «өмір» концептісін көркемдік тұрғыдан бейнелеуінен көрінеді. Концептілік ұғымның ерекшелігі – оның ассоциация арқылы танылуында. Ақын өзінің таным-түсінігін, қиялын, болмысын белгілі бір ассоциация арқылы береді. Ассоциация арқылы тану – бұрынғы тәжірибелер мен жаңадан қабылданған түсініктер арасындағы байланыс болып табылатыны белгілі. Ассоциация арқылы

концепт қалыптастыру тәжірибесі поэтикалық мәтінге тән. Ассоциацияның көмегімен жасалатын фрейм - құрылым деген мағынаны білдіреді. Фреймге «концептуалдық жүйенің құрылымдық элементтерін танытатын қарапайым формасы» деген анықтама беріліп, басты өзгешелігі ретінде «концептінің ең жақын семаларынан құрылуы және ең жақын ассоциативтік, стереотиптік таңбалар арқылы көрініс табуы» өзектеліп отыр.

М. Минский: «Фрейм - стереотипті ситуацияларды елестетуге арналған құрылым. Әр фрейм арқылы әртүрлі ақпарат асоциацияланады» - деп көрсетеді. Н. Уәли М. Минскийдің берген анықтамасына сүйене отырып, фреймдік құрылымның фреймдік емес құрылымнан басты айырмасы ретінде олардың «санада бұрыннан тіркелген стереотип ситуациясы және оның бұрыннан аталып қойған екінші таңбасы, тілдік таңбасы» болуына ерекше мән береді. Ассоциациялардың жай жинағынан фреймдердің айырмашылығы, олардың өздері ассоциацияланатын қандай да болмасын концепт жайлы негізгі, арнаулы және барынша кең мағлұматтарды иелену мүмкіндігінде» десе, В.Б. Касевичтің пікірінше: «лингвистика ғылымының бүгінгі даму деңгейінде ғалымдар концепциясы бойынша, ақпараттарды ұйымдастырудың маңызды әдістерінің бірі болып саналатын тіл көбінесе фреймдер жүйесін білдіреді» - дейді [37. 25 б.].

«Өмір» концептісі Ғ. Малдыбаевдың тілдік тұлғасында аса жиі қолданылатын лексикалық бірліктің бірі. «Өмірдің» бір компоненті, макрофреймдік қатары *дүние, тағдыр, заман* поэтикалық нұсқаларымен жиі беріліп отырады. Ақын өлеңдерінде «Өмір» концептісінің құрылымы: *Өмір-тағдыр; Өмір деген - атын тұғыр; Өмір - қонақ; Өмір - тірлік; Өмір - ескі мен жаңаның откелі; Өмір-керуен т.б.*

Ол кейіпкерлерінің катал тағдырын көрсетуде төмендегі концепілерге жүгінеді: *Өмір-тағдыр; Сұм тағдыр шырылдапқан бишараны;* «Тағдыр» - халықтың концептуалды дүниетаным әлемін қалыптастыратын сананың маңызды категорияларының бірі. «Тағдыр» концептісі - өмірлік мәні бар адамзатқа ортақ концептілердің бірі [38. 59б.].

Тағдырға философиялық сөздікте берілген анықтамада: «Тағдыр – адам ғұмырындағы барлық жағдайларды алдын ала пешенесіне жазып қоятын табиғаттан тыс күш туралы діни-мистикалық түсінікті білдіретін ұғым» деп тұжырымдалған [39, 409 б.].

Қазақ тілінің он томдық түсіндірме сөздігінде «тағдыр» сөзінің синонимдік қатарлары: күдірет, бұйрық, жазмыш, жазу, пешене, маңдай, бак, салым сияқты сөздердің мағыналарының барлығы бір-біріне жуық екені көрсетілген. Тағдыр» концептісі қандай да болмасын халықтың мәдени мәні бар концептілерінің бірі, әрі қазақ дүниетанымында да басты орын алады. Ислам бойынша, тағдыр Алланың жазмышы, яғни адамның өмірінде болатын жағдаятты алдын-ала белгілеп қоюы, оған мұсылман адам күнделікті санада ешбір қарсылықсыз, шыдамдылықпен көнеді. Адамның шыдамдылық, сабыр еткені, қанағат тұтып шүкіршілік еткені үшін Күдірет сый көрсетеді деген сенімге байланысты. Осындай түсінік негізінде құдайға сенуші жалғаннан - өмірден түнілмей, оның сәтті де, бақытты кезеңдерін күтіп, «тағдырдың» келеңсіздіктерін шыдамдылықпен, мойымай басынан өткізеді. Қазақтың ұлттық танымында «тағдырға» қанағаттанудан гөрі қанағаттанбаушылығы басым екендігі байқалады. Яғни «тағдыр» өмірдің тұщысынан гөрі, ащысынан қолданыс табады. «Тағдыр» мен «өлім» концептілері арасында белгілі бір байланыс бар екені сөзсіз. Адам өлімнің алдында да тағдырдың алдындағыдай өзінің дәрменсіз екенін мойындап, өлімді тағдырдың құрамдас бөлігі ретінде қабылдайды. Тағдыр көп ретте өмірдің адам баласының мойнына артқан жүгі ретінде танылады. Сол жүкті әркім әрқалай қабылдайды. Біреулер мойындағы жүкті көтере алмай жатса, өз өкініші мен өкпесін «өмірден, тағдырдан» көреді. Мәселен, «бұл тағдырға не қылдым?!» «Тағдырға мынау не шара» - деген секілді күйініші мен назын қатар айтады. Демек, «тағдыр» концептісінің философиялық аспектісі тілдегі адам басындағы ауыртпалық, маңдайға жазылған тірлік, пешенеге берілген бұйрық, жазмыш,

тылсым күштің әмірі, т.б. секілді когнитивтік фреймдермен беріледі [40, 73 б.].

Ғалым Малдыбаев шығармаларында танылатын «өмір» концептісі кейіпкерлерінің тағдырымен өзектес, олардың көңіл-күйлерімен, күйзелу, мұң, аянышты тағдырларын танытатын ұғымдармен байланысты алынған. Ол негізінен «Қырым қызы», «Шахтер» поэмаларында жиі көрініс береді, көбіне «қиындық», «ашу», «ажал» концептілерімен астасып жатады да мынадай фреймдік құрылымдарға жіктеледі:

Өмір-қонақ: *Тірлік-қонақ, кімдер мәңгі тұрмақшы;*

Өмір-қатыгез: *Арзының өмірі тас, серігі тас;*

Өмір-меніреу тұрмыс: *Алды жар, арты тұйық меніреу тұрмыс; Жегізіп тар тұрмыстан күдер үзгіз; Қамады қасқыр болып тұйық өмір;*

Өмір – қоғам: *Болғанда қоғам дауыл бұрқыраған, Мұстана қаңбақ болып түскен орға;*

Өмір – заман, дәуір: *Ысқырған айдаһардай ол бір заман; Түйені түгімен жұтқан дәуір; Бұл дүние қошпін кетер керуен болып т.б.*

Ақын өмірді бірде қаумалаған қасқырға баласа, бірде ысқырған айдаһармен салыстырады. Қазак танымында өмірдің баянсыз, тұрақсыз, қайырымсыздығы жайында жиі айтылады. Дүниені әділетсіз, қатыгез қоғам ретінде қабылдап, адамның оның алдында шарасыздығын, дәрменсіздігін мойындайды. Солай бола тұра жақсы өмірден үміт күтеді, жарқын болашаққа сенім артады. Ұлттық менталды түсінікті өз бойынан өткізе отыра, ақын поэмаларының өн бойында «өмір» концептісінің тезаурусын мына синтагмалардың танымдық құрылымында ашады: *сұл өмір, қонақ өмір, меніреу өмір, қатыгез өмір, өмір - дауыл, өмір - теңіз, өмір - керуен, өмір - откел, өмір - алтын тұғыр, өмір - күрес, өмір - үміт, өмір - сенім т.б.*

Ақын өлеңдеріндегі “өмір” концептісі адам өмірінің күнделікті қажырлы еңбегі, қайратты білегі мен еліне жасайтын адал қызметі сияқты семантикалық өрісте нақты көрініс алады.

Ғ. Малдыбаевтың поэзиясындағы «Өмір» концептісінің бейнелі сипатын талдай отыра, акынның кең арналы лирик-ақын екендігіне көзіміз жете түседі.

Өмірдің құндылығын, мәнін анықтаушы – өмірмен диалектілік бірлікті құрайтын өлім, сондықтан өмірге карама-қарсы ассоциативті концепт - «Өлім». «Өлім», «Өмір» макроконцептілері ажырамас жұп құрайды және олар өзара бір-біріне карама-қайшылықтағы кереғар құбылыстар. Сонымен «Өлім» концептісінің ішкі құрылымында «о дүние – өлім» архетипі, «мәңгілік сапар» мифологемасы сақталған. Ол теологиялық түсініктегі «ахиреттік сапар» деген ұғымды білдіреді. Қазақ поэзиясында “Өлім” концептісін білдіруде тенеудің образы ретінде көбіне – *құл тұтылды, ай сонді, тау түнерді, толқын тұлады, жер қайғырды* деген сияқты ойсуреттермен беріп отырған. Этностың таным дүниесінде «өмір мен өлім» - бір-біріне карама-қайшы, кей жағдайда бірінің орнын бірі толтырып отыратын, егіз ұғым, бинарлық жұп болып табылатын күрделі философиялық категориялар. XV-XIX ғ.ғ. акын-жыраулар поэзиясында орын алған [38, 11 б.].

Акын шығармаларында «Өмірдің акыры - өлім» моделі әр қырынан сипатталады. Жалпы өмірдің физиологиялық тұрғыдан аяқталуының, өлімнің келгендігінің белгісі «қанның ағып кетуі» (мезгілсіз өлім) түсінігімен берілуі жиі кездеседі. Оның үстіне катал тағдырдың ыркынан шыға алмаған кейіпкерлерінің басынан кешкендерін суреттегенде «Өлім» концептісінің көрінуі де түсінікті. Көбіне акын өлім ұғымын «иек қақты» эвфемизімен беріп отырған. Қазақ этносының дүниетанымы мен тілінде *өлім* суық сөз болып саналады, сондықтан өлім құбылысын тікелей атамай, оның орнын эвфемизмдер арқылы ауыстырып қолдану жиі орын алады. Сол себепті *өлім* деген ауыр құбылысты жұмсартып қолдану арқылы, санаға түсетін салмақты жеңілдетіп береді. Мысалы, *Қаны ағып, сүйретіліп, иіскей беріп, «Қош, Арзы, Аман бол!» - деп иек қақты.* Бұл жерде «иек қақты» эвфемизмдік тіркестің шығу себебінің де негізі бар, яғни, жанның тәннен бөлініп шығу сәтіндегі физиологиялық

құбылыстың поэзия тілінде көрінуі автор колданысында көрініс береді.

«Өлім – қорқыныш» моделі дәстүрлі бейнемен суреттеледі. Өлім үрей туғызатын жылан кейпінде сипатталып, өлім ұғымының қатерлі, қорқынышты құбылыс ретінде көрінуіне әсер етіп, мағынасын кеңейтіп, күйіну, жабырқау сияқты эмоция реңктері арқылы объективтенеді: *Мойныма ажал жылан оралған соң. Зарланды барлық күшім жиып алып; Мойныма оралғанда қара жылан.* «Өлім» концептісін беруде әдетте «қара» түсі жиі қолданылады. «Қара» лексикалық бірлігі қазақ халқының ұғымында өлімді, қайғы-қасіретті, азаны білдіреді. «Қара жамылды», «қаралы үй» тұрақты тіркестері осындай салт-дәстүр, ұғым-түсініктерден қалыптасқан болуы керек. Ұлттық танымның поэзия тілінде көрінуі осындай тілдік қолданыстардан аңғарылады. Концептілік мәнге ие доминант көбіне-көп ажал мен өлімнің жағымсыз кейпін бейнелеп көрсетуге негізделеді.

Ғалам бейнесіндегі «өлім» концептісінің құрамдас элементі - «ажал» лексемасы. «Ажал» өлімге қосымша экспрессивтік мән беретін құбылыс. Ажал мен өлім – адамның табиғи өмірін тоқтататын құбылыстар. Солай бола тұрса да екеуінің бір-бірінен айырмашылықтары бар. Өлім – болмай қоймайтын нақты құбылыс. Ажал, қаза – кенеттен, кездейсоқ болатын құбылыс. Адам қарапайым өмірде өлімнің ақыры бір болатынын сезсе, ажал немесе қаза оқыстан келетіндіктен, оған даяр болмайды. Сол себепті ажалдың қайғысы ауыр қабылданады.

Фразеологизм саласында зерттеу жүргізіп жүрген ғалым К. Смағұлова фразеологизмдердің ішкі мағыналық реңктеріне назар аудару барысында осы екі сөздің мағыналарына түсініктеме берген: «Өлім-жітімге байланысты мағыналас фразеологизмдердің тілімізде сақталған тіркес түрлерінің мазмұндық жағы жадпы болғанымен, ішкі мағыналық формасындағы дифференциациялар қайран қаларлық топтарға жіктеліп кетеді. Қазақ «өлім бар жерде қаза бар» деп ескертеді. Алланың ақ бұйрықты өлімі бар да, кенеттен қапылыста

болатын қаза бар. Эвфемистік, кейде дисфемистік тұрғыда айтылған тұрақты фразеологиялық тіркестер қатары соншама мол, әрі сипаттау әдісі де сан алуан» [41, 30 б.] - деп эвфемистік мағынада айтылатын фразеологиялық тіркестердің қолданысына түсінік береді.

Ғалым Малдыбаев шығармаларында көрінетін сөз мағыналары, оның сөздік қоры, сөздік құрамы яғни концептуалдық әлемін танытатын концептілер жетерлік. Ақынның тұлға ретіндегі танымы осы концептілік құрылымдар, яғни, метафоралық бейнелер арқылы танылады. Концепт тудырудың метафоралық жолы – көркем ойлаудың нәтижесі деп түсінуге болады. Метафораның жасалу тетігінде бұрыннан белгілі сөздер мен жаңа мағына жасайтын сөздер салыстырылып, ассоциацияланады, түрлі логикалық жолмен тың мағыналы жаңа тіркес пайда болады. Күнделікті жалпылама қолданыстағы сөз ерекше көркем ауыспалы мәнге ие болады. Нәтижесінде жеке авторлар қолданысындағы метафоралар дүниені тануда қалыптасатын поэтикалық күшке ие болған сөздер ретінде қабылданады.

Ақынның тілдік тұлғасында *қайғы* семантикасының лингвокогнитивтік деңгейі тереңдей түседі. Қоғамдық-әлеуметтік мәселені қозғаған, кедейлердің ауыр тұрмысын, әйел тағдырын жырлаған поэзиясында «қайғы» концептісі адамның күйінішімен, шерімен, уайымымен бір мағынада жұмсалады. Ақын поэзиясының концептуалды әлемінде «қайғы» концептісі субъективті дүниетаным нәтижесі ретінде жүйеленген. «Қайғы» концептісінің – «уайым, қасірет, мұң, шер» семаларымен анықталатын мәні әр адамға ортақ концепт болып табылады. Сондықтан ол ұлттық ерекшеліктегі бейнені де, дүниенің жеке авторлық қабылдауындағы бейнесін де танытады. Ақын шығармалары бойынша «қайғы» концептісін шартты түрде мынадай когнитивтік модельдер арқылы көрсетуге болады:

Қайғының салмағы зор. «Аһ» десем отты жалын шашырайды. Ай-Петри тауымен тең жүрек шері. Ақын өзінің поэтикалық дискурсына *тау, теңіз* сөздерінің «дүлей күш» немесе «ғаламат зор» семаларын тірек еткен. Осылай ой-образға

құрылған қайғы концептісі, акын танымында динамикалық тынымсыз қозғалыста, іс-әрекет үстінде болады. Қайғы тіршілікте кездесетін мұң-шерге байланысты қозғалып, түрлі сыртқы әсерлерге байланысты асқына түседі. Уақыт өткен сайын адам бойындағы қайғы да ұлғая түсіп, салмағы арта түседі. Мысалы, *Ай-Петри қара тасты көтергендей, Қайғыдан жүре алмаймын белім ұйып; Телегей теңіз жасым шын тұңғыш; Құйылған бұлақ болып көздің жасы*. Тағдырдың ащы тауқыметін мол тартқан Арзы ару мен шешесінің мүшкіл халі, қалың қайғысы – «телегей теңіз», көздерінің жасы – «құйылған бұлақ» ойсуреттері арқылы танылады.

Қайғы - азап уы. *Қайғыны сусын қылып уын ішті; Қан жұтқан қайғыменен жетім қызың; Қайғыдан қансыраған Арзы ару т.б.* Қайғы жан азабымен, іштегі шермен бірге өрілетін адамның сезім-күйі. Оның үстіне бірде қан жұтқан, бірде қансыраған жанның сонша қайғыға берілуі кейіпкердің азабын одан сайын күшейтіп, аяныш сезімін туғызады. Берілген концептілер шығарманың мазмұнын ашып, ой жетелеуге қызмет атқарады. Акын «қайғы» концептісін беруде жылау, зарлау, мұнаю, уайымдау, күйзелу, жабығу, түн, бұлт, дауыл, тау, теңіз деген сияқты сөздердің ассоциативтік өрісіне жүгінеді.

«Қайғы» - қазақ тіліндегі күрделі эмоцияны білдіретін-мазмұны терең, мағыналық өрісі күрделі концепті болып табылады.

Ғалым Малдыбаев өзінің шығармаларында сомдайтын кейіпкерлерінің ішкі толғанысын, жан азабын алдыңғы қатарға шығарады. Олардың тағдыры, сезім-күйі экспрессияны туғызбай қоймайды. Сондықтан поэмаларында эмоционалды концептілер категориясына енетін «Ашу» концептісінің фреймдік құрылымдары мейлінше мол жұмсалған. Мысалы: *Долданып өзін-өзі ишашып жүлды, Бұрқанып өз маңдайын өзі ұрды, Қанталап екі көзі оттай жанды; Ұрлады дүшемді қандай доңыз, Жау қайда, ішем қанды, ішем қанды; Бойларын ашу керіеп дірілдетті; Жараған бұрадай боп екіленіп; Түтіккен қабақтары қаны қайнап; Кіжініп жұмысшылар тасынады; Бұрқанды бұрадай боп қылмай тұрақ*. Осындай қайнаған ашу-

ызаны білдіретін өлең жолдары қазақтың ұғымына, танымына сай түсініктермен шебер суреттелген. Соның нәтижесінде ақын өзгеше бітім-болмысымен, көркемдік қуатымен көзге түсетін, бейнелеу машығымен ерекшеленіп тұратын жыр-дастандарын дүниеге әкелді.

Ғ. Малдыбаев поэзиясындағы ұлттық-мәдени құндылықтарды көрсететін концептінің бірі – Табиғат. «Табиғат» концептілік құрылымы ақынның поэтикалық дискурсында казак халқының өмірін, шаруашылығын табиғатпен біте қайнасқан тыныс-тіршілігін объективтендіреді. «Табиғат» концептілік құрылымының басты мақсаты – адамның бейнесімен тығыз байланысты болып келеді.

«Ақынның өлең шығаруы үшін ел басына түскен үлкен оқиға, дау-жанжал, қырғын соғыстардың болуы тағы міндет емес. Ақын поэзиясының азығы – күнделікті өмір, өз айналасы, өзін қоршаған табиғат, сондықтан ақынның тақырып өрісі еркіндеу» [42. 145 б.]. Демек, ақындар жыраулар секілді ірі әлеуметтік тұлға емес, олар қарапайым халық ішінде жүріп, олардың күнделікті тұрмысын, өмірін жырлайды. Осыған қатысты ойын айта келіп, академик Р. Сыздық «мұның тіл үшін үлкен мәні бар» деген ойын түйеді.

Табиғатты туған жерден бөліп алып қарастыру мүмкін емес. Себебі бар несібесін жер-анадан, табиғат аясынан алып отырған халқымыз табиғатпен үндестікте өмір сүре білген. Табиғат көріністеріне тәнті болған ақын туған жерін ерекше махаббатпен шабыттана жырлайды. Жалпы Ғ. Малдыбаев табиғатты суреттегенде өзінің сезім-күйінің, не баяндап отырған оқиғасының негізгі фоны ретінде жиі пайдаланады. Өзіндік сезімін білдіретін туындыларында өскен өлкенің табиғатына деген сүйіспеншілігін суреттейтін өлең жолдары ақынның жүрек лүпілін, көңіл көкжиегін айқын білдіреді. Лирикалық шығармаларындағы «табиғат - туған жер» концептілерінің құрылымы:

Туған жер - ата-ана;

Туған жер - тың дала;

Туған жер - сұлу тоғай;

Туған жер - қарақатты, мойылбасты, жемісті, шөпті, иісті, келісті тоғай:

Туған жер - сары теңіз Сарыарка;

Туған жер – қызыл гүлді Қызылжар т.б.

Еліміздің солтүстігін алып жатқан егінді алқапты, жемісті тоғайды жырларына қосып жырлау осы өңірде туып өскен ақын-жазушыларға тән ерекшелік. Кір жуып, кіндік кескен туған жерінің байлығын, жанға жайлылығын шынайы көрсететін тіркестерді ақын шығармаларында барынша мол жұмсаған.

Ақын әдеби шығармада көркем ойлаудың ажары ретінде, жаны есебінде, образдық-метафоралық жүйесінің арқауы сипатында табиғат келбетін ұсталықпен пайдаланады. Суреткер табиғаттың алуан-алуан кескін-келбетін кейіпкер басындағы қуанышты, шаттықты я болмаса шерлі, мұңлы күйлерге ыңғайлап отырады. Көркем пейзаж жасау суреткердің дүниетанымының кендігіне, рухани және материалдық мәдениеттерін жете білуіне байланысты.

Ғалым Малдыбаев көбіне табиғатқа – адам бойында кездесетін қасиеттерді беріп, суреттеп отырған оқиғасының мазмұнымен, кейіпкерлерінің көңіл-күйімен үйлестіре жырлайды. Мысалы: *мейірімділік таныту* (құздағы қайың, емен жапырағы гашық жандай жымыңдайды; жұлдыздар ымдасып, көзін қысады; *қуану* (бұлғандап гүлдер алақанын соғады); *маужырау* (күн батып, тау қалғиды, жел тынығады); *ойтақылау* (көк толқын желкеден бірін-бірі тартып қашады, жел сыбырлайды, секіреді; *ашулашып-ызалану* (ызалы Қара теңіз көсіледі, аласұрады, долданады, ышқынады, тұзды су тулап ағып есіледі, тау-тасты ішке теуіп сырғытады; жел сатыр-сұтыр тулайды); *қайғыру* (Жер - көктің көкірегі күніренеді, күрсініп көк толқындар тулайды, Күн сөніп, ай тұтылады, дүние мұңлы күйге еніп, қайғыдан дем ала алмай іштен тынады) т.б. Келтірілген тілдік деректер бір жағынан, «Табиғат» концептілік құрылымының тезаурусын түзсе, екінші жағынан, табиғат пен адам арасындағы мәңгі байланыстың тіл арқылы көркем әрі шынайы жеткізілуінің көрінісі деп санаймыз.

Тіл – ұлттың айнасы десек, сол ұлттың айшықты тілі көркем шығармаларда да көрініс тауып, сол арқылы ұлттың шынайы болмысын бейнелей алады. Ұлтты құраушы – жеке тұлға болса, жеке тұлға бүкіл бір ұлттың бөлшегі. Бірінен бірін ажыратып алу мүмкін емес, себебі белгілі бір ұлттың болмысын, дүниетанымын жеке адамның тілдік қолданысынан байқаймыз. Соның нәтижесінде тіл – мәдени ақпаратты, ұлттық салт-дәстүрді, рухани құндылықтарды бойына сақтаушы және оны келешек ұрпаққа жеткізуші қызметін атқарады. Ақынның тілдік қолданысындағы концептілерді талдау оның өмір, әлем, тіршілік жөніндегі концептуалды тұжырымдарын анықтайды.

Концепт жеке тұлғаның ғаламды тану тәсілі десек, Ғ. Малдыбаевтың концептуалдық ғалам бейнесінде айрықша орын алатын «махаббат» концептісі эмоционалды және мәдени концептілердің белгілерін иеленіп, вербалданады. Ақын нені жырласа да, гашықтықпен жырлайды. Оның танымындағы *махаббат* – туған табиғатқа, жер-анаға, өз ұлтына, елінің тағдырына деген сүйіспеншілігімен ажырамастай байланыста.

Махаббаттың модельдері ақын мәтінінде төмендегідей түрде көрініс табады: а) туған елге, туған халқына деген сүйіспеншілік: *«Ата-анам - менің сұлу туған далам, Тойыңды құттықтауға келдім саған. Ақындық ақ жүрекпен махаббатты, Қолыңды қысам, қарттар, ұл-қыз, балам»*; *«Мен де елімнің тынымсыз бір ұлымын, сол ел үшін бар тілегім, ұғымым. Көркейе бер, гүлдене бер әрдайым, О, қадірлі менің алтын тұғырым»*; *«Отанымның ұрпағы, Жеткіншегім оренім»*; *«Аяулы елім, маған қалам алдырған, Ұлым, қызым, келешек жас балдырған»*; *«Туған жерім-тың дала, Тыңда оскен мен бала»*; *«Шіркін дала, қымбат бесік қандай кең, Құшағымға сыймайды ала кетер ем»*; *«Ерке Есілдің оңірі – Ел-жұртымның өмірі»*; *«Мен-дағы сен гүлденсең гүлденемін, Құлдырап күшпен-күнге түрленемін. Қайғырсаң, қапалансаң ортақ болам, Қуансаң сенен бұрын мен күлемін»*; *«Қарағым қарақат көз қазақ қызы, Туысым, жарқыраған жер жұлдызы», «Қызылжарым, алтынжарым, қымбатым, Бесігімдей көзіме ыстық сымбатың»* деген жолдардан ақынның бар болмысын, ыстық

жүрегі мен туған еліне деген зор махаббатын сезінеміз. ә) туған жердің табиғатына деген сүйіспеншілік: *«Ерке Есілдің оңірі – Ет-жұртымның өмірі»*; *«Есілім менің көк озен, Ырысымсың тасыған»*; *«Күнде барсам қалың тоғай ішіне, жолыққандай болам қымбат кісіме»*; *«Қараңдаршы: тоғай қыздай көрікті» т.б.* «Табиғат лирикасын жырлауда Ғалым Малдыбаевтың бір ерекшелігі – акын айналадағы құбылысқа тебіреніп қана қоймайды, сол құбылысты адам көңілімен, еңбекпен ұштастыра байланыстыра жырлайды», - дейді профессор Мырзатай Серғалиев.

б) акынның балаларына деген махаббаты *«айналайын, кеудемдегі жүрегім, елжірейді шыбын жаным»* деген эмоциялы сөздерінен анық байқалады. в) досқа, бауырласқа деген рухани махаббат. Акын шығармаларындағы махаббат түрінің бұл көрінісі оның С. Мұқановқа арнаған өлеңдер циклінен, яғни, *«Қайран бауыр»*, *«Ағасың»* және *«Өссін досым ұрпағы»*, *«Комбайыншыға хат»*, *«Кел, туысқан!»* т.б. өлеңдерінен аңғарылады. г) ғашықтық сезімін бейнелейтін суретті жолдар автор шығармашылығының көлемді бөлігін қамтиды. Акын шығармаларының танымдық мазмұнына негіз болған ғашықтықтың концептуалды фреймдер жүйесін былайша көрсетуге болады: дерт, азап шегу, адалдық, жар үшін құрбандыққа бару, азапты жол, сағыныш.

Ғалым Малдыбаев қай шығармасында болмасын әйел-ана бейнесінің кәдірін арттыра түседі. Автор әлемнің тілдік моделін қазақтың ұлттық болмысын бейнелейтін «әйел» концептісі арқылы көбірек танытқан. Өз шығармаларында жазушы әйелдердің ішкі дүниесін, сезім әлемін, тағылым аларлықтай кәдір-қасиетін терең суреттеген.

Өз поэмаларында акын көбіне әйелдердің ішкі дүниесін, ауыр тағдырын, жан азабын суреттеуде шеберлік танытқан. *«Әйел-қайрат, жігер, батылдық»* моделі шығармада: *«қайғырма, жайына жүр, жолың әне, қосылмас үш қайнасан маған сорпан; Бұланға деген сұлу: «Жалынбаймын, қорласан дауыл күнгі жалындаймын»* деген жолдармен берілген. Ал *«әйел - шыдам, төзімділік»* деген танымды: *«сүрініп бірде*

кұлап, бірде тұрып, кирандап, бұратылып, мың жығылып, шарлады дала-кала алаптарын, күркілдеп, шұбатылып, дымы құрып»; «көпестің есігінде жүрді Зейнеп, көтеріп тағдырдың зіл қара тасын»; «шаң жұтып, тас кеміріп Арзы өсті, теңізін тауқыметтің әбден кешті»; «түріктер содан кейін сойып жесін, қозыдай көгендегі тұрған мені» деген жолдар айғақтайды.

Әйел концептісіндегі «*әйел - ар, адалдық*» моделін: «айнымас ақ жолынан Арзы берік, жарым бар жаны бірге жастай өскен», «пышак сап буынсызға қылма кінә»; «*әйел-сұлулық*» моделі: «бұралып қынай буды қыпша белді»; «барқыт шаш, аққу мойын, уыз білек, ақ еті сонардағы ұлпа қардай» т.б. айшықты жолдармен беріліп, әйел, ару бейнелерінің концептілік құрылымын танытуға негіз болады.

Ақынның тілдік тұлғасын тану оның тек көркем мәтіні ғана емес, тұтас шығармашылығы негізінде жасалатын дискурсы арқылы жүзеге асуы тиіс.

Тілдік тұлғаны толықтай тануға мүмкіндік беретін когнитивтік және прагматикалық деңгейлерде қарастыру Ғалым Малдыбаевтың бір жағынан ақын, жазушы, публицист, қоғам қайраткері, журналист болып табылатын нақты тұлға ретінде, екінші жағынан психологиялық, философиялық, эстетикалық біліммен қаруланған ақын, суреткер ретінде тануымызға негіз болады.

2.2 Ғ. Малдыбаев поэзиясындағы авторлық метафоралардың когнитивтік сипаты

Метафора – бейнелі ойлаудың жемісі, дүниені жан-жақты түрде көркем тану құралы. Метафора астарлы, жасырын ұғымға негізделеді, яғни әр метафораның бойында жасырын код болады, сол жасырын кодтың кілтін ашып, түсініп-білу адамнан асқан шеберлік пен үлкен ой күшін қажет етеді.

Сөздіктерде метафораға берілген анықтамада: Метафора – екі нәрсені, құбылысты салыстыру, жанастырып-жақындату негізінде астарлы тың мағына беретін бейнелі сөз немесе сөз тіркесі. Метафораның кейбір түрлері теңеуге жақын. Бірақ

тенеудегідей екі нәрсені тенеп, салыстырудан гөрі олардың арасындағы ұқсастық-жақындықты, сезім-әсер жалғастығын тірек ету басым болады. Көбінесе сондай екі нәрсенің бірі айтылып, екіншісіне емеурін жасап, сездіреді. Метафораның бейнелі көркемдік сипаты, әсіресе, әдеби шығармалардағы үлгілерден айқын байқалады. Ол –сөздің бейнелілік, суреттілік қасиетін арттыратын тіл құралдарының бірі [43, 140 б].

Сөздің метафораланып қолданылуы – поэзия тіліне тән. Метафораны зерттеу әлем лингвистикасында ерте кезден басталады. Грек ойшылы Аристотель метафора туралы былай дейді: «Метафора сөз мағынасының тектен түрге, түрден текке, немесе түрден түрге, я болмаса ұқсату негізінде өзгеруі» [44]. Батыс ғалымдары А. Ричардс, Ф. Уилрайт, Макс Блэк, Дж. Лакофф және М. Джонсон метафораның қыр-сырын анықтауда өзіндік үлестерін қосқан. Метафора туралы А. Ричардстің пікірі: «Біз метафораны қолданғанда, санамызда екі түрлі зат туралы екі бөлек ой болады және сол ойлар бір сөздің немесе сөз тіркесінің ішінде өзара байланысқа түседі. Осы байланыс нәтижесі - жаңа мағына» [45]. В.Г. Гак, В.И. Телия, Н.Д. Арутюнова метафораның аталымдық-когнитивтік маңызына баса назар аударады. Шынайы болмыс заттары мен құбылыстарын өз білім қоры мен түсінігі арқылы өлшеп, тану - адам санасының антропоөлшемдігінің бір көрінісі. Метафораны тіл білімінде зерттелуін қарастырғанда, олардың бірнеше бағытта жазылғанын көреміз. Батыстың лингвистикалық бағытында субститутивтік, салыстырмалы, интеракционистік және когнитивтік метафора теориясын атайды. Когнитивтік бағыт метафора мәселесіне мүлде өзге қырынан келуді алға тартып отыр. Метафораның когнитивтік тұрғыда қарастырылуы адамның қоршаған әлемді қабылдауымен байланысты. Когнитивтік метафора теориясы бойынша «ауысу» жекелеген атау емес, бүтін концептуалдық құрылым (схема, фрейм, модель, сценарий). Метафораның дамуы ұлттық ойлаудың негізінде жасалып, жеке тілдік тұлғаның әлемдік құбылысты ассоциативті қабылдауымен байланысты. Осыған орай, метафораның концептуалды қызметі,

түрлері мен ерекшеліктері айқындалады. Жеке тілдік тұлғаның жасаған балама бейнелері жалпыхалықтық қолданысқа ауысып, кең таралуы мүмкін. Мысалы, Абайдың *жүректің кілті, дүние есігі, жастықтың оты* деген сияқты бейнелі тіркестері тұрақты сипат алып көркем әдебиетте белсенді жұмсалуда.

Ғалым Малдыбаевтың тілдік тұлғасындағы әлемнің тілдік суретін беру үшін алынған тың метафоралар жана концептуалды мазмұнда өз бояу-ренкін аша түседі. Образ, характер жасау, қаһарман көңіл-күйінің өте нәзік жақтарын суреттеп көрсету, детальдар арқылы көп ойды аңғарту - акын мақсатының бір қыры болып табылады. Тілдік қолданыстағы метафораның, көбіне, жасалуы жағынан екі түрі кездеседі. Бірі - бүкіл халыққа түсінікті, *тұрақты метафора* болса, екіншісі - әлі халықтың сипат алмаған *жеке қолданыстағы метафоралар*. Ғ.Малдыбаев шығармаларында осы тәсілдің екі түрі де қолданыс тапқан. Сондай-ақ, қазіргі тіл білімінде *тілдік метафораны* сөйлеу тілінде мейлінше жиі жұмсалатын көркемдік тәсілдердің біріне жатқызады. Әдебиет теориясында көркемдік қызметіне қарай: күрделі, ұлғайған, поэтикалық метафора болып бөлінеді. Күрделі, ұлғайған метафоралар жасаудағы мақсат - сөзді құбылту арқылы ұғымды тереңдету; ой образын үстемелей, өсіре келе оның әсерін күшейту. Әдебиет зерттеушісі Қ.Жұмалиев: қазақ әдебиетіндегі метафоралардың жасалу жолын бес түрге бөліп қарастырады: 1) метафораның жай түрі; 2) күрделі немесе ұлғайған метафора; 3) жалғаулар арқылы жасалатын түрі; 4) көмекші етістік арқылы жасалатын метафора; 5) «бейне бір», «тен» деген сөздерімен жасалатын түрі [46, 216 б.].

Акын шығармаларында қазақ танымындағы дәстүрлі ұқсатулар (ассоциациялар) мол орын алған. Бұлай болуы заңды да. Өйткені акынның көркемдік санасын құрайтын негізгі факторлардың бірі метафора екендігі белгілі.

«Метафора – танымдық процесс. Осы кезге дейін метафораның тілдегі бұл қызметіне тиісті көңіл бөлінбей келеді. Метафора – дүниені, болмысты танудың көзі. Кез келген метафора танымдық қызмет атқарады деуге болады. Оның

бейнелілік, көркемдік сияқты қасиеттері мен қызметтерінен гөрі адам ойлауы мен тілінде танымдық қызметтің үлес салмағы басым» [47, 17 б.].

Осы ретте Ғалым Малдыбаевтың қолданған метафоралары танымдық, бейнелі мағынада жұмсалады деуімізге негіз бар. Ақын тіліндегі метафоралар семантикалық уәжділігі жағынан екі түрлі нәрсенің (олар өзара іргелес, ұқсас немесе қарама-қарсы, кейде мүлде қатысы жоқ болып келеді) қатар алынып, бір нүктеде ұштастырылып берілуі негізінде жасалған. Семантикалық уәжділігі жағынан шығармаларының сюжеттік желісінің негізінде эстетикалық, тәрбиелік қызмет атқара отырып, ой дәлдігі, мағына айқындығы үшін қолданылған. Сонымен ақынның қолданатын көріктеу құралдары ойын әрлендіре, нәрлендіре түсіп, шығармаларының ішкі-сыртқы ажарына ажар қосары даусыз.

«Себепсіз метафоралы тіркес пайда болмайтынын ескерсек, онда кез келген метафоралы тіркес мағынасында сол тілде сөйлейтін ұлттық таным білімі байқалады. Тіл - жанды дүние десек, оған қан беретін, нәр беретін осындай танымдық ой – сананың тереңінен шығатын метафоралар» [47, 91 б.], - деген тұжырым тілдік тұлғалардың ұлт мәдениетінің айнасы - тілдік әлемді қалыптастыратынын дәлелдей түседі.

Ғ. Малдыбаевтың поэзиялық дүниелері өзінше бір көркемдік әлемді қалыптастырған, жалпы қазақ поэзиясында алатын орны белгілі, әдеби мұралар. Оның туындыларындағы метафоралық қолданыстар бір нәрсені екіншісіне балап немесе өзара мәндес құбылыстарды ұқсатып қана қоймай, бейнелі сурет береді.

Авторлық метафораны тануда, олардың дәстүрлі метафоралардан аражігін ажыратуда негізгі қағида етіп басты екі мәселе алынды.

Біріншіден, авторлық метафораға қойылатын талап, автордың сөз қолдану даралығы, өзіндік мәнері метафоралық қолданыста болуы қажет. Мысалы, *тағдырдың зіл қара тасы, тауқыметтің теңізі, оқ тиген күйінді, қара құздың жолбарысы, ми-зергер, тіл-бақша, олең-бүлбүл* т.б.

метафоралық қолданыстар Ғ.Малдыбаевтың танымдық аясын аңғартып, тілдік тұлғасын анықтайды.

Екіншіден, автордың сөз қолдану даралығы сол автордың когнитивтік-ассоциациялық ойлауының ерекшелігіне, яғни автордың белгілі бір сөз топтарын метафора ретінде қолданудың танымдық сапасына ұласады. Осы орайда автор қолданысындағы дәстүрлі метафораға қарай ойысқан метафоралық қолданыстар да, біздің ойымызша, авторлық болып саналмақ. Мысалы: «Табиғат» концептісі бойынша *түнерген тау, қалғыған тау, судың құшақтауы, күннің күлімдеуі т.б.* қолданыстарды авторлық метафоралар қатарынан танимыз. Өйткені оларда авторлық тұжырымдау мен таным бар, сол арқылы ғалам бейнесін жекелік тұрғыдан түсіну бар. Ақынның ой-толғанысы, дүниені бейнелі қалпында тануы осындай индивидуалды-авторлық метафоралардың дүниеге келуіне септігін тигізеді. Метафоралардың когнитивтік сипаты адамның ойлау әрекетінің ерекше көрінісі ретінде қарастырылатыны мәлім. Бұл қоршаған әлемді тек логикалық-позитивтік жолмен ғана емес, эстетикалық максатта қолданылатын бейнелі құралдар арқылы да тануға болатынын дәлелдейді.

А.Б. Әмірбекова: «жеке лексемаларды, фразеологизмдерді, прозалық мәтінді когнитивтік тұрғыдан зерттеген еңбектер бар. Ал қазақ поэтикалық мәтініндегі концептілердің көрінісі мен автордың ойлау инфрақұрылымын анықтау мәселелері когнитивтік лингвистикада зерттеліне қойған жоқ», – деп жаза отырып, «Поэтикалық мәтінде автордың концептісін таныту және қолдану шеберлігіне қарай оны әр деңгейде топтастыруға болатыны анықталды...» [32, 15 б.], – деп тұжырымдайды. Авторлық метафоралық қолданыстардың когнитивтік сипаты – ғалам тілінің концепцияларын айқындауға жол ашады. Жеке бір сөздің толық концептісі оның семантикалық және ассоциациялық өрісі негізінде айқындала түседі. Соның нәтижесінде сөз концепт түзуде өзінің сөздігі (тезаурусы), мағыналас тізбектері, ассоциациялық қатынасы бар және

семантикалық өрісі неғұрлым кең болып келетін концептілік мәнге ие болады.

Ғ. Малдыбаевтың авторлық метафоралары – ғаламды жекелік тұрғыдан танудағы көркемдік-эстетикалық қызмет атқаратын метафоралық қолданыстар болып табылады. Оның когнитивтік сипаты ғаламды танып-білудегі автордың білім қоры мен жинақталған тәжірибесінің метафоралық тұрғыдан бейнеленуінен көрінеді. Авторлық метафоралар өз алдына концептілік құрылымдарды қалыптастыра алған.

Авторлық метафоралар акынды ерекше поэтикалық, философиялық ойлау қабілеті дамыған тілдік тұлға ретінде танытады.

Суреткер ұшқыр қиялының жетегімен небір суретті сөздерді, ішкі мазмұны мен сыртқы сұлулығы үйлесіп жатқан бейнелегіш құралдарды жарқырата дүниеге әкелген. Образ, характер жасау, қаһарман көңіл-күйінің өте нәзік жақтарын суреттеп көрсету, детальдар арқылы көп ойды аңғарту — акын мақсатының бір қыры болып табылады. Ол поэмаларында метафораны кейіпкердің кейпін, мінезін, психологиясын, сондай-ақ оның тұрмыс-тіршілігін аз сөзбен көп мағына беру мақсатында шебер пайдаланған. Ғ. Малдыбаев туындыларынан дәстүрлі метафорадан гөрі индивидуалдық алмастыруларды жиі ұшыратамыз.

Атанып ханымдарға «жалшы қатын»
Сүйретіп жыртық көйлек, шабатасын
Көпестің есігінде жүрді Зейнеп,
Көтеріп тағдырдың зіл қара тасын.

/«Қырым қызы», 10 б./

Жалшы Зейнептің кедейлігін *сүйретіп жыртық көйлек, шабатасын* деталімен көрсете келіп, оның мүшкіл халін *көтеріп тағдырдың зіл қара тасын* деген балама бейнемен жеткізген.

Шаң жұтып, тас кеміріп Арзы өсті
Бұғанасы майысып қайық есті
Панасыз анасына жәрдемші боп,
Теңізін тауқыметтің әбден кешті.

/«Қырым кызы», 13 б./

Өлген жан аз емес-ті қазақтан да,
Жүзді ғой қазақ талай қызыл қанға
Үйілген төбе-төбе сүйек жатыр
Арқалық, Есіл, Ертіс, Обағанда.

/«Қошан карттың әңгімесі», 143 б./

Арзының ауыр тұрмысын *шаң жұтып, тас кеміріп, теңізін тауқыметтің әбден кешті* деген метафораға құрылған сөйлеммен көрсеткен. Оның тартқан азабының шексіз көп екендігін *тауқыметтің теңізі* метафоралы тіркесі анық аңғартады.

Келесі шумақта өрнектелген *Қазақтардың қызыл қанға жүзуі* жаугершілік заманда калмақтармен соғысып, қанға бөккен ерлеріміздің қаншалықты көп болғандығын көрсететін бейнелі жолдар. Суреткер өзінің шеберлігімен, ұшқыр қиялымен сөз мүмкіндігін танытып, сөз жеткізіп айтып бере алмайтын өмір құбылысының жоқ екеніне көзімізді жеткізеді.

Ақын метафораны екі түрлі тәсілмен қолданған. Оның бірі, балап отырған затты баланып отырған затқа сырттай болсын, іштей болсын ұқсастықты сақтап бейнелеген. Сонымен қатар, сырттай ұқсастықты сақтамай, логикалық-мағыналық қана ұқсастығы бар заттарды не құбылысты бір-біріне телу арқылы көркемдеген.

Өлшеусіз жақын болды өсе келе,
Тағдырдың жазғаны осы пешенеге
Қос жүрек қауызын да бірге жарды

Қырымның кызыл гүлі секілдене.

/«Қырым кызы», 16 б./

Екі жастың махаббат оты тұтана бастаған шақтарын акын алыстан орағытып, *қос жүрек қауызын бірге жарды* деп аңғартқан. Акын бұл жолы да бүтін сөйлеммен пара-пар ұлғайған метафораның түрін қолданған. Анығында гүлдің қауызы болады, ал акын ашылған гүлге ұқсатып қауызды қос жүрекке теліген. Бұл жолдарда бейнелеу метафорадан басталып, әрі қарай тенеуге ауысқан. Сырттай ұқсастық болғанмен, логикалық ұқсастықтан метафора мен тенеу байланысып, ұласып келуі арқылы жасалған бейнелі жолдар.

Метафоралы түрлі сурет салуда, әсем ой өрнектеуде акындық қиялдың ұшқырлығы ғана емес, оның зергерлігі, көрегендігі, талғампаздығы да байқалады.

Күн келді жұмбақтарын шешетұғын,
Жарасып «мен сендікіпін» десетұғын
Түйілген жүректегі нәзік сырдың
Алмаспен жібек бауын кесетұғын.

/«Қырым кызы», 16 б./

Жастардың бойындағы сезім шындығының ашылуын ерекше бір тәсілмен жеткізген. Іштегі бүркелген сырды *түйілген жібек баумен* алмастырып көркемдік қуаты жоғары тың образ жасаған.

Рас кой, колымда бар екі қатын
«Әйел» деп атамаймын оның атын
Сен айым, сен жұлдызым, сенсің еркем
Саған-ақ табынамын міне антым!

/22 б./

-деп кете беретін өлең жолдарындағы *айым, жұлдызым, тәңірім, шапағатым, құндызым, саям* тағы басқа баламалары Арзыға есі кеткен Мырзақ байдың бейнесін беру мақсатында жұмсалған эмотивті сөздер

Акын өлең шумақтарының көркемдік дәрежесін көтеріп тұратын көркемдік тәсілдерді, оның ішінде метафораларды пайдаланғанда, бұрын-соңды кездеспеген, ешкімнің ойына түсе бермейтін тың тіркестерді, шебер оралымдарды өрнектейді.

-Ей, патша, мен Қырымның киігімін
Ок тиген жүрегіме күйіндімін
Ай едік бір уақытта тұтас туған
Мен содан үшып түскен қиындымын.

/53 б./

Арзыны Қырымның киігіне балап, өршіл мінезін, азаттықты аңсауын аңғартса, күйіндіге балау арқылы қатал тағдырына аяныш сезім туғызады. Акынның *Арзыны тұтас туған айдың қиындысына балауы* тосын сурет, тың бейне.

Метафоралық бейнелерді акын өзінің «Шахтер» поэмасында да жиі қолданған:

Халқымның білегінде қайратымын
Шахтамның өткір алмас қайласымын.
Істе де, жүректе де, әнімде де
Көмірдің сыры, жыры айтатыным

/«Шахтер», 73 б./

Ғалым Малдыбаевтың дәстүрлі бейнеге жаңаша өрнек, тың бояу беруге шебер суреткер екендігін дәлелдейтін жолдар. Акын-жыраулар поэзияларында жауға қарсы қолданылатын өткір қаруды /семсер, найза, қылыш/ батырлықтың символы ретінде жұмсаған. Әсіресе мұндай тәсілді Махамбеттің жалынды жырларынан жиі кездестіреміз.

Жана заман адамының кажымас қайраттылығын, табаңдылығын білдіре отырып, образды түрде *бетім - күн, көзім - жұлдыз* деп сауаттылығын, білімділігін, ақыл-парасатының, арман-тілегінің биіктігін жеткізген. Мысалы:

Ал бүгін мен несіне іркілемін
Бетім - күн, көзім - жұлдыз, берік белім
Қанаты жүз құбылған жыл құсымын,
Жел басып, бұлт көшірер шыққан демім

/«Шахтер», 73 б./

Көмір – тау, шахтерлері – көп қыран құс,
Бауырында машинасы, ол жолбарыс.

немесе.

Күркіреп кара құздың жолбарысы,
Көмірді шайнап жатыр азу тісі.

/«Шахтер», 90 б./

- секілді бейпелі жолдарында акын машинаны *күркіреген кара құздың жолбарысына* балай отыра, тағы аңның *азу тістерімен көмірді шайнап жатқан* әрекетін көрсету арқылы шахтаның өмірін көз алдымызға елестетеді. Акынның тілдік қолданысында *тау, толқын, орман* оқиғаның жүзеге асатын негізгі орны ретінде алынып, «қыран құс» метафоралық, символдық бейнелерде жиі көрініс алады.

Акынның тілдік бейнесін танытатын дискурсында *оқ тиген күйінді, ұшып түскен қиынды, қауызын бірге жарған қос жүрек, түйілген жүректегі нәзік сыр* секілді ойсуреттер шебер кестеленген.

Акынның жыр маржандарынан әрқашан ой өткірлігі, сезім ұшқырлығы, өмірдегі нақтылы жайларды қолмен ұстатқандай қылып айта білуі айқын байқалып отырады.

Акынға өлең оңай сылдыр сөзден,
тіл - бақша, өлең - бұлбұл ұшып келген,
Ой - сыншы, ән - өлшеуіш, жұрт - төреші
Ми - зергер, алтын, күміс қосып өрген.

/«Қажымұқан», 32 б./

Акынның өзіндік қолтаңбасы, өзіндік ой-өрісі, машығы сезіліп тұр. Байқап қарасақ, осындай төпелеп қолданған метафораларында мағыналық та, логикалық та, түр-тұлғалық та ұқсастықтар жетерлік.

Беттері түгелімен сыпырылып,
Көзіне таяп келді жымқырылып.
Төбесі жұмыртқадай сытырлады,
Ырылдап айуан жатты дымы құрып.

/117 б./

Көзді ашып-жұмғанша-ақ бәрі де тез.
Жан жегіш жолбарысқа болыппын кез.
Жұлғанын құлағымды көрді түгел,
Циркте кірпік қақпай тігілген көз.

/117 б./

Қуанды өз достарым қолымды ұстап,
Оларға тұрмын олжа жанға ұқсап
«Сыбағасын алды ғой» деді Иваңдар,
Сұлқ түскен қара аюды қолмен нұсқап.

/«Қажымұқан», 117 б./

Осындай сан алуан жыртқыш аңдарға балау арқылы, акын балуанның қарсыласын аса мықты, тым қорқынышты, азулы етіп көрсетеді. Қажымұқанның осындай ерекше жауын жеңуін

суреттеу арқылы, оның тұлғасын одан сайын биіктетіп, білек күшін, айла-амалын әлдеқайда асыра түседі. Аты әйгілі балуанды көп естігенімен, оны көрмеген ұрпаққа ақын балуанның ерен күшін көзбен көріп, қолмен ұстағандай етіп суреттеп, мол әсер туғызған.

Жау шапқан жас арыстан «Абылайлап»
Алмаспен суырылған найза сайлап.
Қанды көз жауын көрсе, от боп жанған,
Жынданған бурадай боп, тісін қайрап.

/«Қошан карттың әңгімесі», 121 б./

Батырдың бейнесін, мінезін көрсетуде жыртқыш аңдардың ең аулысы, ең күштісі *арыстанға* балау тәсілі - дәстүрлі қолданыс.

Салты бар әрі аңғал, әрі ызғар,
Құрбыға сөзі - дауыл, үні мұз - қар.
Білмейсің қас екенін, дос екенін,
Сөзбейсің бойында оның ненедей сыр бар

/«Қошан карттың әңгімесі», 122 б./

Бұл үзіндіде батырдың сөзін *дауылға*, үнін *мұзға-қарға* балау арқылы, оның ызғарлығын, қаттылығын көрсетпек болған. Бұл тұста қос сөздердің метафоралануынан сонылық сипат байқалады.

Жөнелді Бұлан қуып, құстай ұшып,
Көрсетті кеткен жөнін сол түнгі шық
«Майбалық», «Меңгесер» мен көк Есілден,
Әрі асты жынды бура ашу қысып.

/133 б./

Жапанда жүрген дәудей жалғыз өзі,
Сартылдап шауып келед көк жал бөрі.
Қалғанда түстік жол-ак қара Ертіске,
Алыстан қос нұқатты шалды көзі.

/«Қошан қарттың әңгімесі», 133 б./

Қалмақ жеріне өтпек болып кетіп бара жатқан інісі Қыран мен Сананың соңынан ашу қысып аттанған Бұланды *жынды бураға, көкжал бөріге* балаған. Ақын бұдан былай батырдың сипатын беруде метафоралық колданыстарды бөрімен байланыстыра бейнелейді.

Мен залым, кімді аттым, кімді өлтірдім,
Құзғын боп қай балапан басын жұлдым,
Арсылдап қара қасқыр келе жатса,
Алдында, жан бауырым, неге тұрдың?

/136 б./

Мен - бөрі, өз күшігін өзі жеген,
Бауырын атқан адам көрген емен.
«Жолдыөзек» - қандыөзектің қырқасында,
Ой бар ма «атам» деген, «өлем» деген.

/«Қошан қарттың әңгімесі», 136 б./

- деген жолдарда өзін *қара қасқырға, бөріге* жай бөріге емес, өз күшігін өзі жеген бөріге балап, ұлғайған метафорамен бейнеленген.

Ақын поэмаларында батырға лайық баламалар мен символдық образдарды шебер колдана отырып, оның бейнесін нақты көрсете алатын айшықтар, көркемдеу құралдарын қисынды ұштастыра алған.

2.3 Ақынның кестелі сөз өрнегі

Ақын поэтикасының мәнін терең түсіну үшін оның шығармаларындағы сөздердің мағыналық кырларына, құбылып пайдалануда тосын теңеулер мен ерекше эпитеттерге, келісімді мензеулер мен өзіндік өрнек жасауға қызмет ететін айшықты тәсілдерге назар аударған жөн.

Ақын шығармаларының тілі қаншалықты бай, қандай бейнелеу сөздерін, образды тіркестерді пайдаланды, ол игерген дәстүр тарапынан қазақ әдебиетіне қандай үлес қосты, өзіндік стилін қалыптастыра алды ма? - деген сұрақтарға жауапты шығарма тіліне филологиялық талдау жасау барысында аларымыз анық.

Тақырыптың негізгі идеясы дұрыс болғанмен, кестелі тілі жетіспесе немесе қазақтың данышпан ақыны Абай айтқандай «сөз арасы бөтен сөзбен былғанып, шұбарланып жатса», қандай шығарма болмасын оқушыны тартпайды, қызықтырмайды. Көркем туындының ең басты элементі - оның тілі. Осы арқылы ақынның шеберлігі, қуат-қүдіреті, қабілет-дарыны, ой байлығы, қиял-сезім дүниесі танылады. Ақынның суреткерлік дәрежесі мен сөз қолдану мәдениеті де, оның шығармаларының көркемдік сипаты да қолданылған сөздердің жалаң сандық молдығынан емес, ішкі ой сұлулығын берерлік үйлесімді сөз асылып сұрыптап, талғап қолдана білуі арқылы танылады. Көңілдегі сайрап жатқан ойды ықшам, көрнекті, ажарлы етіп ұсына алу суреткердің тіл байлығына байланысты.

Таң қалдырған көркем туындының бәрі де оқырманына тіл арқылы танылады. Автордың тіл әлемін түзуге себеп болатын уәждер, көркемдік тәсілдер мен рухани құндылықтары, т.б. бәрі тұтасып келіп, автордың «көркемдік әлемін» бейнелейді.

Профессор М. Балақаев стиль жөніндегі ойын былай деп тоғытқан: «Сөз өнері шеберлерінің бәрі де халық тілінің байлығын пайдаланады. Олар өзіне керекті тілде бар сөздерді сарқа пайдаланып қоймай, сонымен қатар, өздерінің творчестволық әрекетінде жаңа сөз жасауы, бар сөздерге қосымша стильдік қызмет беріп, олардың икемділігін арттырып отыруы да мүмкін» [43, 27 б.].

Ғалым Малдыбаев ғасырлар бойы дамып жетілген көркем тілді жетік меңгерді, өз поэзиясының керек жеріне, өрнектеулеріне дәл тауып пайдалана білді. Өз халқының бай сөздік қорын жаңаша мазмұнмен әкелді. Жалпыхалықтық тілдің сөз байлығын ақын өз поэзиясында өзіндік образдылықпен, суреткерлікпен, нәзіктік, шеберлік қолданыспен пайдаланды. Шынында, арғы-бергі тарихты барлап, күнделікті тірлікті жырлаған ақын бейтарап сөздерді поэзия тіліне енгізеді. Бірақ ол атаулардың ақын тіліндегі поэтикалық мәнінің астарында ұлт тұрмысы суретінің, ақынның көркем санасындағы ассоциациясы арқылы жасалған «ұлттық дүниенің тілдік бейнесі» бар.

Бұл жөнінде көркем мәтін тілін зерттеуші Е. Жанпейісов: «Жазушы тілдегі бейнелеу құралдарына әр алуан көркемдік бояу бере пайдаланады. Бұл орайда ауызекі сөйлеу тіліндегі карапайым сөздер де, мақал-мәтелдер де, эпитет пен теңеулер де, тілдің басқа да барлық бейнелеу құралдары шығарманың жалпы идеялық, тақырыптық арқауына лайық жаңа бір мағыналық астар алып, стильдік функциясы арта түседі» [48, 17], - деп көрсетеді.

Ғалым Малдыбаев поэмаларының лексика-семантикалық кабатын зерттей келе, омонимдерді ара-тұра кездестіргеніміз болмаса, ақынның оны аса көп пайдалана қоймағандығын аңғарамыз. Әрине, біз бұдан қаламгердің кемшілігін көре алмаймыз, керісінше, оның сөзге сақ, аса талғаммен жұмсайтын стильдік ерекшелігі деп білеміз. Осы орайда академик З. Қабдоловтың мына бір тұжырымы, «Бір сөзде бірнеше мағына болуы мүмкін, бірақ бұл байланысты аса сақтықпен абайлап пайдаланған дұрыс. Өйткені омоним сөз орынды жерде тұрмаса, сол арадағы ұғымды бұлдыратып, көмескі, түсініксіз тіпті кейде екіжақты мағына беруі мүмкін... Шын өнер иелері омонимдерді сарабал таңдайды» - деген тұжырымы біздің осы ойымыздың түйіні бола алады [49, 167 б.].

Ой айқындығы, тіл құнарлығы, дәлдік мақсатында сөз қолданудың жиі кездесетін тәсілдерінің бірі - антоним сөздер. Антонимдер де көркем шығарма тілінің белгілі стильдік

кызметінде жұмсалады. Оларды орынды пайдалана білу каламгердің өмірдегі құбылыстарды дәл суреттеп, әсерлі жеткізер шеберлік қырын танытады. Контрастық сипаттағы антонимдер, шендестіру тағы бір көркемдегіш тәсіл – кайталаулармен бірігіп, мәтінге ерекше экспрессивті-эмоциялық бояу, ырғақтылық, интонациялық тұтастық беріп, оның көркем бейнесі табиғатын ашып тұрады [50, 65 б.].

Тілдегі антонимдік бірліктер сөздік жүйеден ғана орын алып қоймайды, олар – сонымен қатар, адамның ойлау жүйесі мен танымдық әлемінен орын алатын күрделі лингвокогнитивтік категория. Тілдегі антонимдер дүниедегі заттар мен құбылыстардың әр алуан сындық сапасын өзара бір-бірімен салыстырып қарау арқылы оларды біріне-бірін қарсы қоюдың нәтижесінде туындағаны белгілі. Антонимдердің негізгі қасиеті – контраст суреттер беруде.

Ғалым Малдыбаев поэмаларында антоним сөздер тура және ауыспалы, сондай-ақ фразалық мағынада да қолданыста болып, ойын айқын жеткізіп отырған.

Егер де әзіл қуған адам болсаң,
Айырмас ақ-қараны надан болсаң,
Қайғырма, жайыңа жүр, жолың әне
Қосылмас үш қайнасаң маған сорпаң.

/«Қырым қызы», 40 б./

Ақын субстантивтенген антоним арқылы жақсылық пен жамандық, ізгілік пен зұлымдық секілді қарама-қарсы ұғымды көбіне кейіпкерлерінің сөйлеу тілінде жұмсаған.

Түріктің Ғұсман мырза ақ патшасы,
Бас иген еліміздің кәрі, жасы.
Сол Ғұсман бір өзіне ғашық болды,
Жіберген елшісімін сөздің расы.

/«Қырым қызы», 41 б./

Заңғар тау, ақылынды айт, қайда барам,
Жалғызбын алды-артымда жок бір панам
Жаккан соң ак бетіме кара күйе
От болып өртенемін, назаланам.

/«Қырым қызы», 24 б./

Ақынның антоним сөздері заттың, құбылыстың сапалық, сын-сипаттық жақтардан көрсете отырып, ойдың әсерлі айтылуына өз үлесін қосады. Жалпы ақын антонимдері айтар ойға нақты тұжырым, түйін жасап тұрады.

Туғанда ер басына қараңғы түн,
Жан қияр тар көпірде жолдасы шын.
Сырты дос, іші дәмсіз боямалар
Өмірді сүреді өз тек басы үшін

/«Қырым қызы», 16 б./

Көмекші сөздерден болған *сырты*, *іші* антонимдері «сырты бүтін, іші түтін» фразалық тіркесінің компоненттері. Фразалық тіркестің құрамындағы сөздерді басқа сөздермен алмастырып, ойды айқындай түсіп, сезімге әсер етуді мақсат еткен. Ғалым К.Аханов: «Антонимдердің стилистикалық қызметі өте күшті. Қарама-қарсы құбылыстарды салыстыруда, оларды бір-бірімен қатар қойып шендестіруде және осы тәсіл арқылы айтылатын ойды тайға таңба басқандай етіп түсіндіруде антонимдер айрықша қызмет атқарады. Антонимдерді шебер қолданудың нәтижесінде айтылатын ой мейлінше ашық, айқын, мейлінше мәнерлі болып келеді», - деген еді [50, 133 б.].

Ғалым Малдыбаев поэмаларында құбылысты бірде шендестіріп, бірде салыстырып, бірде нақты ұғымды тереңдету үшін қолданылған антонимдер әр сөз табынан жасалып, әр түрлі қосымша қабылдап, мағынасын кеңейтіп, тіл шұрайлығын арттырған.

Суреткер поэмалары бір мағынаны немесе бір ұғымды айтылуы баска-баска болып келетін бірнеше сөзбен беру мүмкіндігінің молдығымен ерекшеленеді. Жалпы синонимия – ұлттық тілдің айкындылығын, дәлдігін, икемділігін, бейнелегіштік күшін көрсететін тілдік құбылыс.

Ғ. Малдыбаевтың тілінде жиі байқалатын құбылыс – синонимдердің қайталануы. Ондай жағдайда синоним сөздер өзара қосарланып, не бірыңғай қатынаста айтылады. Синонимдік қайталау – автор тілін әрлендірудің тұрақты тәсілі. Сөздердің мағынасы мен экспрессиясын күшейтіп, көркем дәлдік жасау тәсілі болады.

Өмірлік көріністерді толық суреттеу, кейіпкерлерінің ой-сезімдерін жеріне жеткізе дәл беру синонимдердің нәзік мағыналық айырмашылықтарын тап басып, сөз теңізінен керектісін ғана таңдап ала білетін жазушының қолынан келеді. Синоним сөздердің көркем шығарма тілінде атқарар қызметтері сан-алуан [50. 82 б.].

Ғ. Малдыбаев синонимдерді жиі қолдана отырып, оның күллі қырын нәзік түсіне, талғап қолданады. Оның эпикалық тынысы кең «Қырым қызы» поэмасында кейіпкерлерінің жан толқынысын, мінезін, әрекетін әр қырынан көрсету мақсатында мәндес сөздерді шебер пайдаланған.

Ілгері басқан аяқ кейін кетіп,
Жүрегі аттай тулап, жұлқып, шертіп
Ғазиздің есігін кеп тықылдатты
Қалшылдап, тұла бойы дір-дір етіп.

/«Қырым қызы», 21 б./

Осы жолдарда жалшы Таһирдың үрейлі кейпін бұлжытпай берген *жүрегі аттай тулап, жұлқып, шертіп, қалшылдап* - бәрі контекстік синонимдер.

Асқақтап асау толқын аласұрды
Есалаң, ессіз, күшті, толқын жынды
Қақпалап, қақпақылап жел қайықты

Үйіріп екпінімен мазак қылды.

/«Қырым қызы», 216./

Ақын толқынның сипатын, көрінісін беру ниетімен *есалаң, ессіз, қушті, жынды* сөздерін бірінің үстіне бірін төгіп, жаудыра қолданған. Қаламгер синонимдерді төгілте, синонимдік қатар жасай жұмсайды. Бұл жерде синонимдер қиындықты одан сайын күшейтіп, басты кейіпкерлері - Арзы мен Мұстапаның мүшкіл халдерін барған сайын қиындатып, өмірдің ауыртпалығы мол екенін қоса меңзейді.

Сүрініп бірде құлап, бірде тұрып,
Қирандап, бұратылып, мың жығылып
Шарлады дала-қала алаптарын,
Күркілдеп, шұбатылып, дымы құрып.

/«Қырым қызы», 29 б./

Табиғат бейнетіне көну, сол тәрізді өмір қиындығына төзу мәнін аңдату поэмада дамытылып бейнеленген. Бұл шумақта *қирандап, бұратылып, мың жығылып, шұбатылып, дымы құрып* сөздері мен сөз тіркестері контекстік синонимдер болып, ойдың мағынасын күшейтіп, әсірелеп жеткізу қызметінде жұмсалған. Қолданысқа түскен синонимдік қатар баласын іздеген кәрі шешесінің аянышты халін көз алдымызға әкеледі. Осы орайда, профессор С. Негимовтың: «Синонимдес сөздер шығарманың экспрессивтік - стилистикалық мәнін күшейтеді, толқындата сөйлеуге мүмкіндік береді», - деген топшылауы ойға оралады [51, 17 б.].

Ақын көркем сөздерді келсін-келмесін бей-берекет қолдана бермейді, қайта айтайын деген ойын біртіндеп жоғарылатып, биіктетіп, синоним сөздерді түйдектетіп жұмсау арқылы плеоназм тәсілін пайдаланады. Ал плеоназм тәсілі - дамытуға, яғни, градацияға әкелетіні белгілі. Өлеңі тартымды, әсерлі болу үшін ақындар дамыту әдісін көп қолданады.

Дамытумен жазылған шығармаларда алдыңғы ойдан соңғы ойды күшті етіп шығару үшін алдыңғы құбылыстан соңғы құбылыс, алдыңғы сөзден соңғы сөз күшті болып үдей береді. Мысалы:

Алуан асыр салған асау аңдар
Асқардың сусындайды бұлағынан
Жалғыз-ақ шөлде жатқан мен бір зарлы.
Қан кеуіп, қайрат кеміп, қиналды жан.

/«Қырым қызы», 41 б./

Еркіндікті, бостандықты аңсаған Мұстапа өзінің мүшкіл халін *қан кеуіп, қайрат кетіп, қиналды жан* мәндес сөз тіркестерімен көрсетіп, бұлақтан су ішіп, шөлдерін қандырып жүрген аңдарға қызығады. Акын бұл тұста асыр салған аңдар мен қамауда жатқан Мұстапаны қатар алып, шендестіру арқылы аяныш тудызады.

Ғалым Малдыбаевтың шығармаларында ең көп кездесетіні және автордың молынан әрі өнімді пайдаланатыны есімше, көсемше тұлғалы егістіктен болған синонимдер.

Қырымның қуаттысы - діншілдері,
Байлары, мырзалары, саудагері
Жарлысы жапырылған жапырақтай
Жауаңдап, жардан құлап, сынған белі.

/«Қырым қызы», 55 б./

Қазағымыздың өткен тарихында үстемдік еткен би-шошжарлардан зәбір көрген кедейлердің мүшкіл халдерін *жауаңдап, жардан құлап, сынған белі* сөздерімен коюлата түскен. Алғашқы *жауаңдап* сөзінен *жардан құлауы* күштірек, одан *белінің сынуы* тіпті мүшкіл халді көрсететін сөз тіркесі. Ғ.Малдыбаевтың жұмсаған мағыналас сөздері белгілі бір сөз мағынасын кеңейте білуін, әрі сөздердің бір-біріне ықпал етіп, әрқайсысының әсерлігін күшейте түсуін дәлелдейді. Акын ойды,

образды көркемдеп бере отырып, синонимдік қатарды тынымсыз әрекетті үдету мақсатында жиі қолданған.

Ілезде болды бір іс, күтпеген бұл
Денесін басып барад тасыр-тұсыр,
Орнады қара түнек ойда жоқта,
Солды өмір, сөнді жалын, таусылды жыр.

/«Шахтер». 87 б./

Солды өмір, сөнді жалын, таусылды жыр поэтикалық образды сөздері арқылы эвфемизм тәсілімен контекстік синонимдерді бір-бірінен оздырып, түйдектетіп, түрлендіріп берген.

Ғалым Малдыбаев бір сөзді оқиғаның барысына қарай әр түрлі мағыналық ренкте қолдана отырып, бұрын кездеспеген сөз тіркестерін дүниеге әкелді. *Отты жүзген, қоқырлы күз, тәтті әңгіме, бүлдірген бет, борте бұлт, жүдеген гүл, құқыл дала* деген сияқты тың тіркестер туғызса, енді бірде, бір сөзбен бірнеше тіркес жасап, түрлі мән-мағына туғызып, оқиғаға сай өріп отырады. Бір ғана «Ой» сөзімен *ұлы ой, теңіз ой, қорқынышты ой, қайғылы ой, қатпарлы ой* сөз тіркестерін, «Қан» сөзімен *жылы қан, ыстық қан, салқын қан, таза қан, суық қан* сөз тіркестерін ауыспалы мағынада шығармаларының мазмұнына сай ұтымды пайдаланады.

Суреткер поэмаларының өзіндік қыры мен сырының мәні - тұрақты тіркестер мен халық даналығының жемісі - мақал-мәтелде жатыр. Фразеологиялық тіркестер құрамындағы этномәдени ақпаратты, тілдің көркемдеу құралдарын сөз еткенде, өзінің бейнелілігі, көркемдігі, экспрессивті-эмоционалды бояуымен көзге түсетін фразеологизмдерге соқпай өту мүмкін емес.

Ана тіліміздің сөз айдынының тереңінде халықтың ғасырлар бойғы іс тәжірибесінен, өмірді тануынан қорытылып, ереже түрінде тұжырымдалған аталы сөз - мақал-мәтелдер, тұрақты тіркестер тұнып жатыр. Олар халықтың қаншама

ғасырлар бойында әртүрлі құбылысты өзара салыстыра, бейнелеу, суреттеу, бір-біріне теңей сөйлеу мақсатында, экспрессивті-эмоционалдық қызметте қолданылатын бейнелегіш тілдік құрал ретінде жиі жұмсалады. Шын мәнінде адамдардың көңіл-күйін, эмоциясын, сезімдік қатыстарын жеке сөзбен ғана беру мүмкін емес. Әрбір жеке адамдардың өзіндік қабылдауынан туатын сезімдік «әлем бейнесі» әсерінің көрінісі лексикаға қарағанда, фразеологизмдердегі эмоция мен экспрессияда анағұрлым көбірек қамтылады. Халықтың әдет-ғұрпы, салт-санасы, күнделікті өміріне байланысты туындаған коннотациялық сипаттағы фразеологиялық бірліктер халықтың ассоциативті-образды ойлауы нәтижесінде пайда болып, ұлттық-мәдени ақпарат мазмұнын танытатын нышандар болып есептеледі. Бұлар ақын көзқарасын, ерекшелігін таныту, айтар ойын ерекше әсерлі етіп, белгілі бір бейне сомдау мақсатында ұтымды пайдаланылған. Қаламгер қолданған фразеологиялық тіркестер, әдетте, сол мәтінге үйлесімділік беріп, нанымды пайдаланылады.

Г. Малдыбаев осындай халық тілінің фразеологиялық қазынасын кейде өз қалпында, кейде жаңартып, образды сөз байлығын ой елегінен өткізіп, шеберлікпен пайдаланудың үлгісін көрсетеді. «Қырым қызы» поэмасының өзінен-ақ халық қоймасынан шыққан осы бір тілдік құралын молынан кездестіреміз. Ақын тұрақты тіркесті, әсіресе, адам мінезінің толып жатқан қыр-сырын, оның ішкі жан - дүниесін көрсетуде ұтымды пайдаланған. Мысалы:

Сол жерде Таһир тұрып ой ойлайды,
Салбырап төмен қарап көп ойлайды.
Ғазиздың қаны қара адам еді
Бұл мені күртады енді деп ойлайды.

/«Қырым қызы», II б./

Бұл жолдардағы *қаны қара* - тұрақты тіркесі арқылы байдың сұрықсыз образы бүкіл сүренсіз іс-әрекетімен, қатігездігімен

бірақ ақтарылып беріледі. Оның бар залым ойларын тізіп жатпай-ақ, инверсия тәсілін пайдалана отырып, ойын дәл көрсете білген. Ақын жырдағы ситуацияға қарай, басты кейіпкері - Арзы қыздың жаны алқымына тірелген шағын суреттеуде тұрақты тіркесті орынды пайдаланған.

Сеніп ем жасымнан-ақ өз ісіме,
Шыбын жан мұрнымның келді үшіне
Қайдасың, ау Мұстапа, ау Мұстапа!
Зар болдым жәрдеміне, қол күшіне.

/«Қырым қызы», 18 б./

Контаминациялық жолмен жасалған *Шыбын жан мұрнымның келді үшіне* фразеологиясы кейіпкердің психологиялық күйінішінің экспрессивті-эмоциялық бояуын күшейтіп сол сәттегі сезімін дәл бейнелейді. Соңынан қалмай, еріксіз өзіне тоқал етпекші болған көрсекызар байға:

Арзы айтты:
«Құлағың сал жауабыма,
Жалшыға мырза ғашық болмас сірә.
«Жарым бар жаны бірге жастай өскен,
Пышак сап буынсызға қылма кінә».

/«Қырым қызы», 23 б./

- деп, Арзы тойтарып тастайды. Бұл жердегі *буынсыз жерден пышак ұру* фразеологизмін инверсиялап кейіпкерінің характерін жасауда сәтті пайдаланған.

Тіл байлығын ұштауда, мәнерлі де бейнелі тіркестермен сөйлеуде фразеологизмдер сөзді жандандырып, тілге өткірлік сипат береді. Арзының махаббатқа беріктігін, қажет кезде ұтымды жауап бере білетін қайсарлығын мына өлең жолдарынан байқаймыз.

Егер де әзіл қуған адам болсан,
Дйырмас ақ-қараны надан болсан,
Қаңғырма, жайына жүр, жолың әне
Қосылмас үш қайнасаң маған сорпан

/«Қырым қызы», 40 б./

«Жар кеткен соң, жан кетеді» деген бар,
Алтыншашты камалады қайғы зар.
Төсек тартып жатып алды сарғайып,
Секілді боп бурасы өлген ақша нар.

/«Көрұғылы», 198 б./

Ғалым Малдыбаев бірде мақал-мәтелдерді өзгертпей,
халықтық нұскасын сақтап отырса, енді бірде өлең өлшеміне,
ұйқас, ырғағына бағындырады.

Түріктің Ғұсман атты патшасы бар
Қақ жарып қара қылды әділ тұрар.
Жатады су түбінде асыл маржан
Патшамыз көркіңізге болған құмар.

/«Қырым қызы», 41 б./

Тарады үйді-үйіне ойнап, күліп,
Ұйықтамақ, ойларында жоқ еш күдік.
«Шығады жау жоқ десең, жар астынан».
Қиын ба аякасты шықса бүлік.

/«Шахтер», 96 б./

Кейіпкердің көңіл-күйіндегі өзгерістерді, ашу-ыза, ренжу,
қуану сияқты сезім толқындарын оқырманына әсерлі жеткізуде
осынлай тұрақты тіркестердің қызметі ерекше.

Ақын қолданған тұрақты тіркестер негізінен сөздік құрамы сақталып, көбіне инверсия тәсілімен берілген. Фразеологизмдерді қаламгер сөз қолданысында әңгіме өрісіне лайықтап, өзгертіп қолдануы әбден мүмкін. Тұрақты тіркестердің халық тіліндегі нұсқаларын өзгеше жаңа мағыналық мәнде жұмсап, түрлендіріп стильдік мақсатта қолдануы туралы академик Р. Сыздық: «Фразеологизмдерді өзгерту мотивтері де әркілы, бірі стиль қажетінен, фразеологизмге қосымша мағыналық ренк үстеп, оларды ұтымдырақ ұсыну мақсатымен пайда болатын өзгеріс», - дейді [52, 14 б.].

Қаламгер тұрақты тіркестерді автор сөзінде де, кейіпкер сөзінде де, қисынын тауып, орынды пайдалана білген. Мұндай тіркестер ақын туындыларында әртүрлі стильдік мақсаттарға орай орын табады. Олар кейіпкер бейнесін жасауда, портретін беруде, сондай-ақ қаһарманның басындағы психологиялық жай-күйді аңғартуда сәтті қолданылған. Стильдік жағынан қарапайым фразеологизмдер кейіпкердің мінез-құлқын ашуда таптырмас құрал болып табылады. Тіпті кей жағдайда мұндай тіркестердің даяр тіркестер екендігін бірден байқай бермейміз де, алайда оқиғаны шындыққа жанасымды етіп шебер үйлестіруде қажет екендігін мойындаймыз.

Жалпы фразеологизмдерді қатысымдық жағдаятқа байланысты қолдану мағыналық өрістің ұлғайуына әкеледі. Қатысым барысында сөздердің белгілерінің ортақтығына қарай семалар қатары кеңейеді, олар парадигмалық мәндік қатынас түрінде белсенді сипат алады. Осының әсерінен қатысымдық мағына өрісі түрленеді. Көркем шығармада тілдік бірліктер сыртқы тұлғасы жағынан да, ішкі мазмұны жағынан да автордың айтайын деген ойын іске асыру мақсатында бір-бірімен тығыз байланыста жымдасып жатады. Сөйтіп, көркем шығарма тіліндегі қатысымдық бірліктер шығарманың тұтас мазмұнын түсінуге, идеялық мақсатын ашып беруге мүмкіндік береді. Оның үстіне кез-келген оқиғаның, мәселенің тұсында еске түсетін, тілге орала кететін даяр тіркестер көп ойлануды, ұзақ баяндауды керек ететін киын нәрсені бір-ақ ауыз сөзбен ұғындырады.

Макал-мәтелдер - халықтың тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін тауып, шешетін теңдесі жоқ асыл мұрасы. Ол бір ғасырдың ғана жемісі емес, ғасырлар бойы өзіндік тәрбиелік ерекшеліктерімен танылған халықтың дана ойының көркем жиынтығы. Сонымен қатар, макал-мәтелдер қазақ халқының өмір тәжірибесінен, тіршілік танымынан түйіп түзілген ерекше лингвомәдени бірліктер. Олардың өзіне тән ерекшеліктері мен өзгешеліктері бар. Ең алдымен, макал үлкен толғау, образ арқылы берілген логикалық ой қорытындысы болып келеді. Ол адам өмірінде, тұрмыс-тіршілікте, қоғамдық жағдайларда кездесетін әр түрлі құбылыстарға, тарихи мәні бар оқиғаларға берілген даналық баға, тұжырымды түйін есебіне қолданылады.

Осындай бейнелі сөздердің ең бір өткір жолы - макал-мәтелдерді акын бірде қаз қалпында қолданса, бірде құбылта жұмсап, батыл жаңарта да алған. Мысалы:

Тығылып, жан алқымға, арпалысып,
Дем алып екі иықтан, күйіп-пісіп.
«Қарманған қапы қалмас» дегендейін
Арзының қайығына келді ұшып.

/«Қырым қызы», 19 б./

Ол кеше «Ворошилов» колхозының,
Жүргізген болат табан тракторын.
«Үяда пені көрсең, соны ілерсің»,
Дегендей білмек енді аспан сырын.

/«Ақ келін», 157 б./

Бозұғлан ер сабыр етті бұл іске,
Не көрмейді ердің басы тірлікте.
Алты жылдан кейін іздеп табарсын,
«Сабыр түбі сары алтын» ғой бұлк етпе.

/«Көрұғлы», 208 б./

Аталмыш мақал-мәтелдер дүние үзіктерінің тілдік бейнесі ғана емес, ұлттың рухани мәдениетін білдіретін тілдік константалар болып табылады. Өйткені мұнда өмір сынынан өткен халықтық пәлсапаға кездесеміз, оларда ұлттық даналық, психология мен тұрмыстық тәжірибе жатыр.

Ақынның поэмаларында қолданған мақал-мәтелдері алуан түрлі қызмет атқара отырып, суреттеп отырған жайттарға юморлық нәзік рең беріп отырады.

Түсінді бұл жұмбаққа Ғұсман патша,
Ойланды болды өзіне таң-тамаша
«Тұлыпқа мөңіреген сиырмын», - деп,
Сөйледі өз көңілін өзі баса.

/«Қырым қызы», 55 б./

«Қазақ мақал-мәтелдері ерекшеліктерінің бірі - оларда халықтың мал баққан тұрмысына байланысты образдар мен сарындардың мол ұшырасатындығы. Үй хайуанаттарының қылығын айту арқылы адам мінезіне ишара, тұспал жасау соншалықты әсерлі де мәнді болып шығады», - деген М. Әуезов пікірінің өміршеңдігін осы жолдар дәлелдегендей [20, 62 б.].

Мақал-мәтелдер қандай максатта, қалай қолданылса да өзінің табиғатына біткен, эмоция туғызатын әсер күшінен айрылмайды. Ғ. Малдыбаев мақал-мәтелдерді кейіпкерлердің сөйлеу тілінде, олардың бейнесін нақтылауда жұмсап, тілдік амалдың бірі ретінде шебер жұмсаған. Мақал-мәтелдерді кейде еш өзгеріссіз, кейде көмекші етістіктермен, енді бірде жағдаятқа сай сөздер қосып өзгертіп береді. Сонымен мақал-мәтелдер айтылар ойды ықшамдап жеткізуде және сөздің тоқ етерін айтып, тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін айтуда жетекші орын алады.

Ақын халықтың тіл байлығын ой айқындығын, тереңдігін жеткізе түсу үшін немесе сол ойды жинақтап әкеліп тую қажет болған жерлерде шебер пайдаланған. Көркем туындының қадір-қасиеті де, кемшілігі де алдымен оның тілінен көрінеді. Сюжет

желісіндегі оқиғалар мен адамдар, олардың мінезі, іс-әрекеттері поэтикалық сөзбен өрнектеледі. Ғ. Мүсірепов: «Көркем әдебиет деген жанды сөз, тек қана сыртқы сөз емес, ішкі сөз... Көркем сөздің сұлулығы сағымдай құлпырмасын, өзендей толқысын,- дейді. Бейнелі, әсерлі сөз қолданыстары – қаламгердің оқырманын өзіне тартар көркемдік ерекшеліктерінің бірі. Қаламгердің халықтық мақал-мәтелдерді поэзиялық шығармаларында молынан қолданып, қажетіне жаратуы – халық тілінің байлығы, ауыз әдебиетінің нақыл сөз үлгілерінің әдеби тілімізді байытуда рөлі ерекше екенін дәлелдейді. Мақал-мәтелдер қандай мақсатта, қалай қолданылса да өзінің табиғатына біткен, эмоция тугызатын әсер күшінен айрылмайды. Ғалым Малдыбаев шығармаларында мақал-мәтелдер, көбіне, ойды дәлелдеу, кейіпкерді бағалау, эмоцияны білдіру, пікір қорыту сияқты қызметтерде жиі көрінеді.

Танып білудің ең қарапайым формасы ұқсату, балау, салыстыру, теңеу нәтижесінде жүзеге асады.

Көркем шығарма мазмұны мен пішінін ажарлап, оның эстетикалық әсерін күшейтуге қызмет ететін суретті сөздер үлгісіне *теңеу* жатады. «Қазақ теңеулері» атты еңбек жазып, теңеулерді арнайы зерттеген ғалым Т. Қоңыров: «Теңеу категориясы бүкіл бейнелеу, көркемдеу тәсілдерінің ішіндегі ең бастысы, ең пәрмендісі. Бейнелеу тәсілдерінің барлығы да өз бастауын осы теңеуден алды. Сондықтан болса керек белгілі бір ұлттық әдебиеттің бейнелеу, көркемдеу жүйесі, оның көркемдік ойлауының ұлттық ерекшелігі бүкіл бедерімен, күллі бояуымен теңеу категориясынан айқын көрініп тұрады» [53, 36 б.], - дейді.

Әрбір теңеу мейлінше айқын, суретті және орнымен қолданылғанда ғана құнды, көркем болмақ. Теңеу мағынасы жағынан да, ой-сезімге әсері жағынан да суреттеліп отырған құбылысқа, жағдайға жанасымды болуға тиіс. Суреткер әдетте теңеуді өзінің танымына, эстетикалық талғамына, авторлық идеясына сәйкес тандап қолданады. Теңеу ең алдымен адам санасымен, ассоциациялық ойлау нәтижесімен тығыз байланысты. Әр ұлттың өз танымына жақын сөздерді қолдануы заңды да. Себебі тіл иесінің ой-өрісі мен концептуалды әлеміне

байланысты әр тіл дүние-ғаламның үзіктерін өзінше жеткізіп, бейнелеп суреттейді және ол өз тіліндегі ғалам бейнесіне сай болады. Тіліміздегі теңеулер халықтың тұрмыс-тіршілігі, ойлау және танымдық қабілеті жөнінде бай мәлімет береді. Әсіресе, Ғ. Малдыбаев өлеңдерінде төрт түлік мал мен қазақ танымына жақын аң және жан-жануарлар мен құстар әлемі теңеу образын жасауға негіз болған. Қазақтың таным-түсінігінде төрт түлік мал мен кейбір аң-құстардың және жануарлардың киелі екені ертеден белгілі. Жалпы құспен қатысты теңеулерде мифтік мазмұн басым болып келеді және олар туралы таным-түсінік тілімізде молынан сақталған. Бұл жөнінде Б. Акбердиева: “...әлемдік мифологиялық жүйелердің қаймағы бұзылмай сақталып қалған жалғыз көз – қазақтың ұлттық тілі мен мәдениеті. Біздің тіліміздегі кез-келген сөз – символ. Өйткені оның астарында мифтік мазмұн жатыр” [10, 30 б.] – деп ой тұжырымдайды. Мысалы:

Бір кезде теңіз өрлеп жүрген жігіт,
Белсеніп етек-жеңін түрген жігіт
Торғайдай торға түскен жаутаңдайды,
Тірідей терең қазған көрге кіріп.

Бір кезде желқайықты ескен жігіт,
Айдынды аққу құсап кешкен жігіт
Алты адам айналасы шұқырда отыр,
Су құйған көмір болып өшкен жігіт.

/«Қырым кызы», 30 б./

Жігітті бірде торға түсіп *жаутаңдаған торғайға теңесе*, келесі бірде *айдынды кешкен аққуға ұқсатады*. Жігіттің өткен өміріндегі еркіндігімен, белсенділігімен, қазіргі мүшкіл жағдайын, терең көрде камалған аянышты халін шендестіре отырып оқырманның сезіміне әсер етуді көздеген. Осындай нақышты сөздері шығармаларының ажарын ашады, оның эстетикалық-эмоциялық әсерін арттырады.

Ғ. Малдыбаев өлеңдерінде теңеу образы қызметін атқаруға казак танымына жақын құстар – *торғай, аққу, лапшың, қыран, буркіт* – зооморфизмдері қолданылған. Теңеу образы қызметін атқарған құс атаулары адам бойындағы әртүрлі қасиеттерді бейнелеп, басынан кешкен жағдайларды, көңіл-күйін таныту қызметін атқарғандығы байқалады. Тілдегі таңбалар – ұлттың сөз қоймасы іспетті, себебі таңбаларда ұлттың өмірінен мәлімет беретін мол ақпарат жатады. Ұлттық атаулардың жасалуының бір жолы, ұғымды берудің көркемдік тәсіліне теңеулерді жатқыздық. Себебі теңеулерде ұлт тілінің өзіне ғана тән ерекшелігін көрсететін белгілер барынша ашық әрі айқын көрініп тұрады.

Ғалым Малдыбаев поэтикалық құралдар мен өрнек-тәсілдердің тың, жана түрлерін қолдануға батыл барған. Теңеу акын поэзиясы тіліндегі ең белсенді қолданылатын көріктеу құралдарының бірі. Оның поэзиясында дәстүрлі теңеулермен қатар, автордың өз қолтаңбасының ізі жақсы көрінетін авторлық теңеулер де молынан ұшырасады. Оның өзі кездейсоқ емес, себебі теңеу - ауыз әдебиетінде де, жазба әдебиетінде жиі кездесетін әдіс болып саналатыны белгілі. Акын бұл тәсілді өмір шындығына сәйкес келетіндей етіп қолданудың үлгісін көрсетті. Өмірдегі не нәрсе болмасын, тек салыстыру, теңеу арқылы айқындалады, анықталады, ол үшін суреткердің поэтикалық шеберлігі, тапқырлығы, ой ұшқырлығы, дәлдігі ауадай қажет. Кез келген суреткер өз ойы мен көзқарасын оқырманға әсерлі әрі бейнелі етіп жеткізу үшін тілдің экспрессивті құралдарын мейлінше уәжді қолдануға тырысады. Көркем шығармадағы теңеулер адамның сезіміне ерекше әсер етіп, түрлі стильдік қызметте қолданылуымен құнды болып келеді. Ғ. Малдыбаев қолданған теңеулер ұлттың таным-түсінігін білдірумен бірге терең мазмұнды, ой-тұжырымды болып келген. Тұрақты теңеуде теңеудің басты қасиеті салыстыру, ұқсату мәні толығымен сақталып, астарлы ой, концептілік тірек-ұғым, таным үлгілері басым болып келеді.

Ғ. Малдыбаев поэзиясындағы фразеологиялық компаративтер халықтың ұлттық болмысын, психологиясын,

философиялық ойының мазмұндылығын дәйектеуімен құнды. Ақын халықтық қолданыстағы дағдылы тенеуді орынды жерінде дәл тауып қолдана білген. Мысалы:

Сорлы анам бұл жайымды біле ме екен,
Дауысымды құлағына іле ме екен?
Айрылған ботасынан боз інгендей
Теңіздің жағасында жүре ме екен?

/«Қырым кызы», 18 б./

Айрылған ботасынан боз інгендей тенеуі халықтың ұғымында, тілінде бар. Сұм ажалмен айқасқан Арзы жалғыз шешесін боз інгенге, жай боз інгенге емес, ботасынан айырылған боз інгенге тенеуді. Ал ботасынан айрылған боз інгеннің күніреніп боздауы - қазақ поэзиясында аналық мейірім, сағыныш, махаббаттың символы екендігі анық. Ақынның тіліндегі тенеу - ұлттық сана-сезіммен, халықтың мәдениетімен, адамдардың өмірлік тәжірибесімен астасып жататын лингвомәдени бірлік болып табылады. Сондықтан оның шығармаларында кенінен орын алған тенеулердің бір түрі - халық ауыз әдебиетінде, жыраулар туындыларында жиі қолданылып, тұрақтанған дәстүрлі поэтикалық тенеулер. Олар ақын поэзиясының ұлттық нақышын, экспрессивті-эмоционалды бояуын, көркемдік қуатын арттыра түсіретін дүниелер.

Көркем мәтін аясында тілдік тұлға өз дәуірінің бет-бейнесін, ұлттық таным-түсінігін, рухани мәдениетін түрлі тілдік тәсілдер арқылы бере отырып, дүниенің көркем бейнесін жасайды. [54, 8 б.].

Суреткердің өзіндік қолтаңбасын танытатын соны тенеу-суреттер аз емес. Теңеліп отырған объекті мен тенеу отырған құбылыстың арасында логикалық байланыс, үйлесім, сурет дәлдігі бар. Мысалы:

Толқындар көшкен бұлттай түйдектеліп,
Қайықты қақ мандайға ұрды келіп.

Бөрідей бұркыратып қар боратқан
Қаумалап жан-жағынан бермеді ерік.

/«Қырым қызы», 19 б./

Бұл - табиғат сырын терең түсінген ақынның ғана қолынан келетін сурет. Теңіздің буырқанып, долданып жатқан көрінісін өз көзімізбен көріп, естіп, сезіп тұрғандаймыз. Дәл тауып бейнеленген жанды көрініс. Осындағы толқынды көшкен бұлқа, бөріге тенеуде сырттай ұқсастық жоқ, бірақ ішкі байланыс мықты. Поэзия жолдарында реализм тудырып тұрған да сол. Толқынды тек бөріге теңеп қоймаған, сол бәрінің әрекетін, сипатын бірге алып ұлғайған теңеу тудырып отыр. Табиғат тынысын адамның ішкі сезім дүниесімен астастыра суреттеуге ақын өте шебер. Суреткер табиғаттың алуан-алуан кескін-келбетін кейіпкер басындағы қуанышты, шаттықты я болмаса шерлі, мұңлы күйлерге ыңғайлап отырады. Поэмадағы тамаша көркем пейзаж, әр алуан характерлер мен тіл нақыштары өрнектеле келе шығарманың композициялық құрылысы мен сюжет желісінде түйісіп, ақынның стильдік ерекшелігін айқын аңғартады. Ғалым Малдыбаев шығармаларында теңеу табиғат көріністерін суреттеуде басты ұтымды стильдік тәсіл ретінде мол қолданылады.

Теңеу таным құралы болумен қатар, эстетикалық категориялардың да бірі болып табылады. Олай болуы да заңды.

Метафора мен теңеу де салыстыруға, ұқсатуға негізделіп жасалады және екеуінің де танымдық мәні зор. Метафора – қысқарған теңеу, яғни онда теңеуге тән қасиет – белгі көрсетілмейді. Т. Қоңыров теңеулерді метафоралық теңеуге айналдыратын басты белгі – онда теңеу белгісінің көрсетілуі және оның тек қана ауыспалы мағынада қолданылуы деп тұжырымдайды [53, 120 б.]. Ақынның ассоциативті ойлау мүмкіндігі шексіз, соған лайық ақын қолданған метафоралық теңеулер де сан алуан болып келген. Ақын дискурсындағы *бөрі-толқын* метафоралық теңеуінің жасалуына ақынның өз танымы мен түсінігі қатысқан.

Метафоралық теңеулер ұлттың дүниетанымы мен дәстүрінен хабар беруде ерекше қызмет атқарады. Себебі белгілі бір ұлт тілінің жасалуына сол халықтың танымы мен түсінігіндегі ақпараттар әсер етеді, яғни кез келген нәрсені таңбалаушы тілдік бірлік жайындағы ұғымы әр ұлтта әрқилы. “Тіл - жанды дүние десек, оған қан беретін, нәр беретін осындай танымдық ой-сананың тереңінен шығатын метафоралар”. Ал Ғ. Малдыбаевтың жеке қолтаңбасынан туған метафоралық теңеулердің барлығы да ерекше коннотациялық ренкімен ерекшеленеді.

Ақын өлеңдеріндегі метафоралық теңеулер терен ой, нәзік сезім, кейде көңіл - күйді көрсетіп, ақынның өзіне тән тілдік қолданысымен көзге түседі. Сонымен, ақын шығармаларында метафоралық теңеулер кейіпкерлерінің жан дүниесі мен іс-әрекетін суреттеуде және табиғат көрінісін өрнектеп беру үшін қолданылған.

Ақын поэмаларында сатиралық бейне, ащы, мысқыл, сарказм да бой көрсетеді. Ол, әсіресе, теңіз кешіп, балық аулап, шешесін асырап отырған Арзының еркін өміріне қол сұққан Мырзақ байдың жағымсыз бейнесін беру мақсатымен осы тәсілді жиі пайдаланған. Мысалы:

Тауықтың қоразындай қоқырайып,
Қарайды айбаттана шақырайып,
Әйтеуір Арзы қызға жағам ба деп
Көрсетпек болды қызға өзін лайық.

Мысықтай сирек мұртын сипап кезек,
Сықситып шегір кезін оқтай кезеп,
Отырды жапа-жалғыз кілем төсеп,
Бақытты адам болып елден ерек.

/«Қырым қызы», 45 б./

Ақын образ жасауда теңелген заттарының сипатын ашатын *қоқырайып, шақырайып, сықситып* сөздері арқылы

Арзыға жақпақшы болған байдың әрекетін мысқылдап, кекетіп көрсетеді. Бұл сөздер оқырманның сезіміне, көзқарасына мейлінше әсер ететіні даусыз.

Киіктей шынжырменен байлаудағы
Сияқты Ғұсман оған жыртқыш тағы
Егер де еріккендер сыр сұраса
Үндемес байланғандай тіл мен жағы.

/«Қырым қызы», 52 б./

Аңдардың ішіндегі әдемісі де, нәзік, үркегі де киік, міне осы киіктің жыртқыш аның аузында аласұрып, дәрменсіз халде тұрғанының өзі оқырманның сезіміне әсер етпей қоймайды. Ол аз дегендей:

Жүдеді жаралы жан шөптей солып,
Сияқты тұрған кісі безгек болып.
Түріктің патшасындай көңілі емес.
Мастанған ат байланып, аруак қонып.

/«Қырым қызы», 53 б./

- деп бір кезде алма ерін, бота көз болған Арзы арудың шөптей солғанын көру аяныш сезімін одан сайын қоюлата түседі. Сүйгенін көре алмай, еліне, жеріне жете алмай бөтен елде қор болған жан қайғыдан, күйініштен, сағыныштан әбден құса болып шөптей сола бастайды. Акынның тенеулері бірінен соң бірі тізбектеліп, түйдектеліп айтайын деген ойын айшықтап, көркемдеп берген. Ғ. Малдыбаев поэмаларында метафоралық тенеумен бірге эпитеттік тенеулер де барынша мол жұмсалады. Акын өлеңдеріндегі эпитеттік тенеулерде анықтауыш сөз ретінде қолданылған тенеу образына көбіне ұлттық бояуы барынша қанық сөздер алынған. Белгілі бір оқиға мен құбылыстың эпитеттік тенеулер құрылымына салынып, бейнеленуі акын өлеңдерінде жиі кездеседі.

Автордың көркемдік бояуы қалың өлең жолдары патриоттық сезімге толы, идеялық тынысы кең болып келеді. Өзінің эпикалық шығармаларының көпшілігін тарихи оқиғаларға арнап, ел тынысын сол бір тұстағы тартыс арқылы танытады. Осындай туындыларының бірі «Қошан карттың әңгімесі» поэмасында тенеудің небір озық үлгілерін, асыл маржандарын жасай да, жалғастыра білді. Акын тарихи деректер мен ел аузындағы аңыз, әңгімеге сүйене отырып, поэма тағдырын өзінше барлап, өзінше шешкен. Ғ. Малдыбаевтың бұл поэмасы М. Жұмабаевтың «Батыр Баян» поэмасымен желілес, мазмұндас. Ғалым акынның Мағжаннан әрі үйреніп, оны өзіне ұстаз еткенін, әрі оның дәстүрін жалғастыра ілгері жылжытумен қатар, көркемдеу құралдарын ойната, құлпырта, түрлеп қолданғандығын дәлелдейді. Дәстүрлер жалғасы, тәсілдер бірлігі әсте де екі акынды бір-біріне егіздің сыңарындай ұқсастыра алмайды. Олардың өзіндік ерекшелігі, дара сипаты қайткенде танылып жатады. Мағжан да, Ғалым Малдыбаев та өз поэмаларын Көкшетаудың әсем табиғатын жырлаудан бастаған.

Мағжан Жұмабаев:

Окжетпес найза қия — қыранға ұя,
Қарасаң жанның шері тарамай ма?
Солардың ортасында Бурабай көл,
Мөп-мөлдір, дөп-дөңгелек ұқсайды Айға

Бурабай — Арқа аралы, жел еркесі,
Ертеде Қоныс болған Абылайға
Бауырында Бурабайдың қалың ағаш
Көкшенің жалыменен біткен жалғас
Арудың ақпен өрген тұлымындай
Қарағай, қызыл қайың, тал аралас

/«Батыр Баян», 233 б./

Ғалым Малдыбаев:

Кокшетау күнді сүйіп, ай тіреген,
Бурабай — көл аруы мөлдіреген.
Сұлудың шолпы таққан тұлымындай,
Қарағай, қайың кірсіз жасыл берен.

Аралдың батырындай шың — Оқжетпес
Күзетіп тұр аймағын көзі ілікпес.
Киінген торғауытты жіксіз көк тас,
Найзағай оқ жаудырса, бір мыңк етпес.

Аңғары — аңға қоныс найза қия,
Бөлектәу шатқалды құз қыранға ұя
Жүрегінді толқытып тербетеді.
«Тас қазан», «Табан құлақ», «Ақ бас бура».

/«Қошан карттың әңгімесі», 188 б./

Байқап қарасақ екі акынның сөз өрнектерін қиюластыруда өзара ұқсастықтары болуымен қатар, өзіндік ерекшеліктері де көзге түседі. Ұқсастықтары: Мағжан Оқжетпес тауын *найза қияға* балап, найза қияның өзін *қыранға ұя* деп көрсетсе, Ғалым акын да *найза қияға* тели отыра, оны көз ілдірмей аймағын күзетіп тұрған *Аралдың батырына* тенеяді. Бурабайдың бауырындағы қалың ағашты Мағжан *арудың ақпен орған тұлымына* ұқсатса, Ғалым акын *сұлудың шолпы таққан тұлымындай* деген тенеумен әрлендірген. Қаламгер суреттеп отырған көрінісін көз алдымызға әкеліп, ол туралы нақты ұғым, шынайы сурет қалыптастырады. Осы жолдардан Ғалым акынның Мағжаннан үйренгені одан үлгі алған сөз өрнектері, ой аңғары анық байқалады. Суреткерлерді ерекшелеп тұратын стильдік өрнек өздігінен пайда болмайды. Екі суреткердің қолтаңбасының қалыптасуына ұлттық өнердің әсері мол болған. Акындар халықтың тіл мәйегін өз туындыларында, яғни табиғатты суреттеуде кең пайдаланған. Табиғат көрінісінің

өзінде ұлттық сана мен ұлттық ойлаудың ерекше белгілері көрініс береді.

Суреткер қолданған теңеу сөздерінің бір тобы - эпостық-батырлық жырларға тән дәстүрлі теңеу үлгілері. Бұл - көнеден келе жатқан көркемдік дәстүр жалғастығы. Алайда, ақын халық поэзиясында бұрыннан тұрақталған бейнелі сөздерді жандандырып, түрлендіріп көркемдік әсерін арттыра түседі, айтар ойына лайықты қолдана біледі.

Поэманың басты кейіпкері - Бұлан батырдың /Мағжан поэмасында «Баян батыр»/ бір жорықтан алып келген қалмақ қызының портретін ауыз әдебиетіне тән сөз нақыштарымен берген. Мысалы:

Жасы бар он алтыда ажары айдай,
Бетінің қызылы алма, ағы таңдай
Баркыт шаш, аккумуля мойын, уыз білек
Ақ еті сонардағы ұлпа қардай.

/«Қошан қарттың әңгімесі», 123 б./

Сондай-ақ,

Білмеймін бек қызы ма, хан қызы ма,
Ұқсайды көктің Шолпан жұлдызына
Қаңбақтай дауыл айдап сайға тыққан,
Әлде бір жарлы жанның жалғызы ма?

/123 б./

-деп аруды *көктің Шолпан жұлдызына* ұқсатады.

Ғалым Малдыбаев поэмаларының көркемдік жүйесінде теңеулердің эстетикалық мәні елеулі. Қалмақ қызын суреттеуде дәстүрлі үлгіні Мағжан да өте ұтымды қолдана білген:

Сол сұлу, сұлу екен атқан таңдай,
Бір соған бар сұлулық жиылғандай

Торғын ет, шакпактай бет, тісі меруерт,
Сөздерді су сылдырап құйылғандай.
Бір ұлап көзқарасы, бір айнытқан.
Жұлдыздай еркелеген сөнбей-жанбай.

/«Батыр баян», 236 б./

Ақын тенеуді кейіпкерлерінің мінез-құлқын сипаттауда да шебер қолданған. «Қошан карттың әңгімесі» поэмасында Сана қыз батырға жігерлене, ашына сөйлейді:

Бұданға деген сұлу: «Жалынбаймын.
Қорласаң дауыл күнгі жалындаймын
Жібекті ұстай алмай, жүн еткенге
Сынаптай сырғып кетсем, табылмаймын»

/«Қошан карттың әңгімесі», 123 б./

Ғалым Малдыбаев поэзиясындағы теңеу сөздер тобы табиғилығымен, тартымдылығымен ғана емес, тосындылығымен де өзгеше. Жат елге тұтқын болып келгенімен, өзінің өршіл, қайсар мінезімен батырдың алдында басын имеген арудың бейнесін осындай өткір сөздер арқылы аша түскен. Автор *жалындаймын, сынаптаймын* деген теңеулерді ұтымды пайдаланған. Ақынның теңеулері жалаң алынбай, оның сыны, сипаты қоса беріліп отырады. Осы бір тұстағы теңеуде ару мінезі жай ғана жалын емес, дауыл күнгі жалынға теңелген. Ал бізге дауыл күнгі оттың лапылдап, жалындап, өршелене жанатыны белгілі. Ақын поэма желісіне осы сияқты шындықтан өрбіген, жаңа мазмұнға ие болған, тыңнан табылған теңеулерді молынан енгізген.

Қазақтың жазба поэзиясында халқына танымал болған, оның сый-құрметіне, қошамет, мақтанышына айналған сал-серілерді, балуандарды, жалпы өнерді, өнер адамдарын жырға қосу дәстүрге айналған.

Осындай дәстүрдің жалғасы ретінде жазылған «Қажымұқан» поэмасында да тенеудің небір мәнерлерін тілге тиек етіп, көркем ойды ұтымды бейнелеген. Көркем туындыда көріктеу құралдары сөз сұлулығын, бейнелілігін ғана жасамайды, ол характер жасауға да, суреткер стилін даралауда да қызмет етеді. Осы поэмасында ақын тенеудің өзімен-ақ қазақтың намысын бермес балуаны Қажымұқанның көркемдік реалистік образын жасаған. Жыр жолдарын оқығанда Қажымұқанның түр-тұлғасы тұп-тұтас көз алдына келеді:

Қажымұқан — күш атасы, ер ағасы,
«Ей» десе, намыс бермес ел баласы
Жұп жуан бас-мойыны бейне күмбез,
Жауырыны Көкшетаудың тақта тасы.

Көп адам иығынан келмейді оның
Оқжетпес шыңы-ау дерсің жота-жонын,
Еменнің түбіріндегі жұдырығы
Қос атан жаза алмайды екі қолын.

/«Қажымұқан», 28 б./

-деп, ақын балуанның бас-мойынын *күмбезге*, жұдырығын *еменнің түбіріне* ұқсатады.

Ақын онымен қоймай қос атан жаза алмайтын қолдарын ерекше оқшаулап көрсеткен. Оның тенеулерінің терең мағыналы болып келетінін *еменнің түбіріндегі* сөз тіркесі-ақ дәлелдеп тұр. Неге осы ағаштың түрін алған? Себебі емен берік, мықты, төзімді, тамырын терең жаятын ағаш. Осы жалғыз тенеу арқылы балуанның сипатын айқын аңғартып, көп сөзділіктен құтылған. Іріліктің, қайраттылықтың символы атан түйені келтіру арқылы балуанды ерекше ерен күштің, ірі тұлғаның иесі ретінде сипаттаған. Ақын өлеңдерінен ұлтымызға барынша жақын тенеулерді молынан кездестіруге болады. Әрине бұл сөздер – мәдени мәнге ие, әрі ұлттық мәдениетіміздің бірден-бір

көрсеткіші. Акын қолданған тенеулер ұлттық тілдің белгісін, таңбасын білдірумен құнды болып келеді.

Акын басқа кейіпкерлерінің бейнесін бергенде *ілген қоңыр қаздай мойыны бар* деп суреттесе, балуанды мүлде ұқсамайтын сөз өрнектерімен бейнелеген:

Жоталы жауырынды бойы биік,
Бураның өркешіндей екі иық
Сөйлесе қызыл тілге сондай шешен,
Қасынан кете алмайсың көрсен киып.

/«Қажымұқан», 29 б./

Г. Малдыбаев дискурсындағы тенеулер ойға келмейтін әртүрлі заттар мен құбылыстарды бір-біріне тосын тенеуімен ерекшеленеді. Мысалы, «Бураның өркешіндей екі иық». Бұл жердегі *бура* лексемасының мағынасы «төрт түлік малдың бірі» дегенді білдіретін лингвомәдени бірлік.

«Жаса!» деп айғайлады Саракикиге.
Лактырды қыздар гүлді үйме-жүйме.
«Қажымұқан» деуші залда бір адам жоқ.
Бурадай тісті қайрап тұрмын мен де.

/«Қажымұқан», 116 б./

Санындай жас бураның екі саны,
Күбілей жұмырланған балтырлары,
Шынығып шымырланған ұлы дене,
Секілді кереге тас кеуде алабы.

/«Қажымұқан», 29 б./

Түп-түгел тенеуге құрылған шумақтар. Ғ. Малдыбаев тенеулерінің көпшілігі төрт түліктің ішіндегі түйе малына байланысты, оның ішінде поэмаларында «бура» бейнесі жиі

алынғандығын аңғарамыз. Қажымұқанның екі иығын *бураның оркешіне* теңесе, сандарын *жас бураның сандарына* ұксатады. Яғни, ақынның танымында *бура* іріліктің, ерен күштің белгісі ретінде орныққан. Екінші шумақта балтырларын *күбіге* теңеп, нақты сурет жасаса, кеудесін *кереге тасқа* балаған. Ақын табиғатты суреттейтін көріністерінде қазақ ұлтына тән сөздерді молынан келтірген. Ұлттық тану мен танытудың жолдары әртүрлі, тек оны ұғына алу керек. Өмірі киіз үй тігіп, жылқы малымен айналысып, қымызын ішкен халқымыздың көркемдік ұғым-түсінігіне сәйкес айқын елес беріп, көп әсер туғызатын сөздерді ұтымды пайдаланған. Қымыз пісіп, оны ішіп көрмеген, киіз үй құрмаған ұлттың санасына бұл теңеулер солғын ғана әсер етуі мүмкін. Өлең сөздің өміршендігі халықтың тұрмыс-тіршілігімен, ой-өрісімен жалғасқан жағдайда ғана жандана түседі. Қазақ халқында *кереге, күбі, қымыз* – этномәдени атауға ие болған зат атаулары. Ж. Манкеева мұндай лексемаларды лингвоелтану аспектіде зерттеліну қажеттігін айтады [1, 10 б.].

Ғ. Малдыбаев өлеңдерінде ұлт тіліне тән теңеулер мол қолданылып, ұлттың мәдениетін, ерекшелігін танытуға қызмет еткен. Бұл теңеулер арқылы ел мәдениеті, ел тарихы ашыла түскен. Осы өлең шумақтары назарымызды портретке қарай аударса, келесі жолдар оның ішкі дүниесінен хабардар етеді.

Салмақты мінезі бар, сөзі қысқа,
Әзілге аз айтса да өткір ұста
Ақылдың, ой-сананың иесі ол
Сезімтал, ұқсас ұшқыр қыран құсқа.

/«Қажымұқан», 29 б./

Балуанның ерен күштің иесі ғана емес, ұшқыр ойлы, ақыл-парасаттың да адамы екенін *ұшқыр қыран құсқа* теңеу арқылы білдірмек болған.

Басыма жау мысықтай міне кетті
Апыр-ай, атқан оқтан шапшаң епті

«Жолбарыс» құлағыма салды ауызын,
Сығымдап қос саусағы кеңірдекті.

немесе.

Сол қолым желкесіне қонды мықтап,
Он қолым беті-аузын түрді уыстап
Бүркіттей он саусақпен бүріп басын,
Һауһ! деп жерге ұрдым ашу қыстап.

/«Қажымұқан», 116 б./

- деп, жапон балуанын *мысыққа* тенең, оның сипатын әрекетімен қоса өріп суреттесе, жекпе-жек үстіндегі өзінің күресу тәсілін *бүркіттей бұруін* айшықтаған. Тек бүркітке тенең қоймай, оның қимыл-әрекетін бірге алу арқылы жаңды көрініс жасаған. Бұл тенеулерде өмір шындығын көріп байқағыштық, тапқырлық пен шеберлік - бәрі бір жерден келіп тоғысқан.

Г. Малдыбаев туындыларының тіліндегі нәзік иірімдер акын сезімінің, акын санасының жемісі. Басынан кешкен сұлу сезіммен өлең өрнегін салады. Суреткердің шығармасында табиғат көрінісін бейнелеуде сөзді тура мағынасында да, ауыспалы астарлы мәнде де қолданылатыны белгілі. Антоним, синоним, неологизм, архаизмдер тілімізде тура мағынасында да, ауыспалы, астарлы мәнінде де қолданылатын сөздер қатарына жатады. Сөздердің қолданылу ерекшелігіне қарай айтпак ойды, пікірді астарлы, түспалдап беру, айтпесе құбылысты, затты суретті, табиғат кейпіне еніп тұрған образды жеткізу секілді сан алуан мүмкіндіктер бар.

«Ақ келін» поэмасының «Серуен» бөлімінде арканың сұлу табиғаты, содан алған әсерін әсем сөз маржаңдарымен кестелеп берген. Мысалы:

Тосінде Жасыбайдың көлі күміс,
Сияқты қымыз құйған алтын ыдыс.

Сақтайды жаныңды сау, жасыңды ұзақ,
Арнасы тасқын дәулет, өмірге ырыс.

/«Ақ келін», 153 б./

Бауырында Сабынды көл тасты жуған,
Жүз бұлақ жан-жағынан тынбай құйған
Екі көл мандайдағы екі көздей,
Жағасын меруертпен тепшіп жиған.

/«Ақ келін», 153 б./

- деп суреттесе, мына бір жолдарда:

Бәрі де Аккеліннің есігінде,
Кені бар Аккеліннің бесігінде.
Ор тауды орап алған зерлі өзен,
Келіннің белбеуінде осы күнде.

/«Ақ келін», 154 б./

Қыздырған қызығымен тау төбесін
Бітірді Түсіп шахтер әңшімесін.
Тулаған Бурабай да саябырлап,
Сүйгізді алтын күнге аппак бетін.

/«Шахтер», 100 б./

Ақын шеберлігі теңеудің бірінен соң бірін тоғыстырып, әдемі, әсерлі өрнек сала білуінен айқын танылады. Көбіне Ғалым Малдыбаев дискурсындағы теңеулер ойға келмейтін әртүрлі заттар мен құбылыстарды бір-біріне тосын теңеуімен ерекшеленеді. Халықтық психология, тұрмыстық әдет-ғұрып, этнография ақын жырында өзіндік мәнер тауып, ішкі ырғақ, тосын теңеу, терең ойға жетелейтін емеурін арқылы беріліп отырады.

Автор көлдің рен әдемілігін *күміс* эпитетімен беріп қана шектелмей, бірде оны *қымыз құйған алтын ыдысқа* баласа, бірде екі көлді маңдайдағы *екі көзге* тенеіп, жан-жағынан құйған бұлақтарды *жағасын меруертпен теңіп жиган* деп әрлесдірген. Өзеннің әдемілігін *келінің белбеуіне* ұқсатуы да авторлық қиялдың жемісі.

Ақын үнемі тың ойлар, көркемдеу құралының жаңа бояуларын табуға тырысып отырған. Көркем шығармалардағы тілдік бірліктердің авторлық қолданысын Р. Сыздық: «Көркем шығармада көріктеу құралдарының қай-қайсының да авторлық түрлері басым болып келеді. Бұл – жазушының дүниетанымына, содан кейін алатын ой түйініне тікелей байланысты құбылыс», – деп түсіндіреді [52, 31 б.].

Ғалым Малдыбаевтың көркемдеу құралдарының теңеу түрін қолданудағы жанашылдығы, ешкімнің ойына келмейтін жерден сөздерді ойнатып, құлпыртып, құбылтып шығара қоятын немесе ойда жоқ жерден, тереңнен ұқсас құбылысты тауып алып, жаңадан тіл шұрайлығын жасай қоятын тапқырлығы мен ұшқырлығында. Мысалы:

Табиғат шеберсің-ау өнері артқан,
Ақ келін бейне ана ұйықтап жатқан,
Қос қорық, кең бидайық малға, жанға
Апаның емшегіндей уызы аққан.

/«Ақ келін», 95 б./

Екінің бірінің ойына келе бермейтін және өзінен бұрын ешкім айтпаған, талант өресін танытып тұрған жолдар екені даусыз. «Ақ келін» тауын *ұйықтап жатқан анаға* теңей отыра, оның бауырындағы қорықты *уызы аққан апаның емшегіне* ұқсатады. Оқырман кекірегіне соншалық жылы да жеңіл әсер ететін халықтың байырғы образдары арқылы өте шебер келістірген. Алғыр ақынның ойы, образы суреттеп отырған объектісімен қабысып отырады. Ол жерін мадақтап, көтере жырлаумен қатар, елдің ырысы, игілігі екенін айта жырлайды.

Өткір ойды образға ораған астарлы теңеулерін акын ертегі-анызға құрылған «Алтын балық» дастанында да көптеп қолданған.

Көктемде күміс өзен кетер тасып
Керуендей аппак сеңдер жардан асып

/«Ақ келін», 154 б./

- деп келген жолдар қазақ халқының көшпелі өмірінен бір көрініс беріп тұрғандай. Акын өзен бетіндегі сеңдерді *керуенге* ұқсатып, өзінің асқар қиялына бой алдырған.

Қазақ ұлтының тіршілігінде жылқы малының алатын орны ерекше. Эпостық жырларда батырдың тұлпарын ер жігітпен, сұлу әйелмен қатар қойып бейнелейтіні тегін емес. Акынның «Көрұғлы» дастанында бастан-аяқ теңеу салыстыруларды тірек етіп отырған:

Қос құлағы көлге біткен құрақтай,
Екі көзі жанып тұрған шырақтай
Танауынан шыққан лебі бұрқырап,
Тасты жарып шыққан күміс бұлақтай.

/«Көрұғлы»/

Берілген мысалдарда тұлпардың әр мүшесі үнемі салыстыру арқылы айқындала түседі. Мұндағы теңеулерді топтап құрай отыра, бірыңғай теңеумен аяқтап отыру да халық ауыз әдебиетінің, батырлық жырларының үлгісіне сәйкес келеді. Бұл дастанда қолданылған акынның түгелдей дерлік теңеулері эпитетті теңеуге жатады. Себебі, ол теңеуді жалаң алмай, үнемі оған тән әрекетімен, сипатымен қоса жандандырып отырған.

Арғы бетке жолбарыстай дүрс етті.
Батыр атқан садақ оғы секілді.

/«Көрұғлы»/

-деп. тұлпардың көз ілеспес жылдамдығын, шапшандығын батырдың атқан садақ оғына ұқсатып, теңеудің ұлғайған түрін жасаса. оның қайраттылығын, мықтылығын жолбарыстай теңеуімен айқын білдірген.

Теңеудің бүкіл троптарға негіз болатыны, яғни, барлық троптардың өз бастауын теңеуден алатыны белгілі, демек, теңеу троп атаулының бәрімен ұштасып жатады. Сөздің көріктілігін, мәнділігін, әсерлігін күшейтуде эпитет пен теңеу бірін-бірі толықтырып отырады.

Көркемдік құралдарының ең бір айшықтысы, өткір құралы - эпитет. негізінен ұлттық поэзияның қорында бар, ғасырлар бойы қалыптасқан көркемдік дәстүр. Аспанның кеңдігі мен асқар таудың биіктігіне, күн мен айдың, жұлдыздың жарығына, боран мен дауылдың дүлейлігіне байланысты туған айқындауыштар, яғни эпитеттер поэзия өмірге келгелі өріліп, жалғасып, дамып келе жатқан құбылыс. Л. Озеров: «Айқындау - ой өрісі, интуиция, қырағылық. Ол жеке бір акынның ер жетіп, толыскандығының белгісі емес, әдебиеттің кемелденіп өскендігінің айғағы», - деп жалпы әдебиетпен байланыстырса [55]. С. Негимов: «Шын мәнінде, эпитет сөздер акынның өмірді, табиғатты терең білуімен, жан-жақты зерттеп жүруімен, соның бәрін ойда сақтарлық алғырлық, жітілік, байқампаздық қабілетімен байланысты туындап жатады», - деп акынның өзіндік өрісімен қабыстырған [51, 121 б.]. Ал енді осы эпитеттің Б. Мейлах 4 түрін, яғни, 1/ зат есімнен; 2/ сын есімнен; 3/ есімшеден; 4/ көсемшеден жасалатын көрсетеді [56, С. 80].

Қазақ тіл білімінің негізін қалаушы А. Байтұрсынов: «Бір нәрсені көптен айырып, көзге көбірек түсерлік етіп айтқымыз келгенде ол нәрсенің атына айқын көрсеткендей сөз қосып айтамыз. Мәселен. Атымтай Жомарт, Жиренше шешен, Қаз дауысты Қазыбек деу айқындау мақсатпен айтқаннан шыққан... Сондықтан айқындаудың бұл түрі тек айқындау ғана болады... Мұнан басқа көркейту мақсатпен айқындау бар. Мәселен, «қызыл тіл», «ақ сұңқар», «шалқар көл» дегенде, «қызыл», «ақ», «шалқар» деген сөздерді көбінесе көркейту үшін айтып жұмсаймыз. Сондықтан айқындаудың бұл түрі көркейту деп

айтылады» [57, 184 б.]. – деп көрсете келе, қызметіне қарай оны *айқындау* және *көркейту* деп ажыратады. Ғалым эпитеттің 6 түрін қарастырған: 1/ сын есім арқылы; 2/ тавтологиялық жолмен; 3/ тұрақты айқындауыштар; 4/ күрделі айқындауыштар; 5/ әсірелеуге құралған айқындауыштар; 6/ индивидуалдық-авторлық айқындауыштар. Эпитетсіз көркем шығарманың болуы мүмкін емес, әр суреткер тыннан тауып, өз эпитетінің әлеміне сапар шегуі керек», - деп эпитеттің қолданылуына зор мән берген.

Эпитеттер поэзия тілінде көркем бейне сомдай келе, автордың дүниетанымын, эстетикасын, белгілі бір затқа немесе құбылысқа деген субъективті көзқарасын, идиостилін танытатын көркем дүниелер болып есептеледі. Расында да эпитетсіз акын мөлдір сезімін, асқақ арманын әсерлі, ұтымды етіп қағаз бетіне түсіре алмайды. Эпикалық өрнек пен қаһармандарының жан-дүниесін, сыртқы сипатын астастыра суреттеуде Ғалым Малдыбаев тыңнан жол салып, фольклорлық дәстүрді шебер пайдаланады. Суреткер шеберлігінің танылар жері, образ дәлдігі мен бейнелілігінің көрінер тұсының бір кепілі - эпитеттермен байланысты екендігі анық. Жарқын бейне, айқын эпитеттер образды көркем де бейнелі, нақты да терең сезінуге әкеледі. Акын эпитеттерінің жасалу жолдарын мынадай мағыналық топтарға бөліп қарастырамыз:

Кейіпкерлерінің портреттерін бергенде, олардың мінсіз бейнелерін көз алдымызға әкеледі. Мысалы:

Оралып он алтыға жасы келді,
Бұралып қынай буды қыпша белді.
Арзының атқан оғын әкеле алмас
Баска қыз тырысқанмен тырнап өнді.

/«Қырым қызы», 14 б./

Ақ жүзді, бота көзді, кара касты,
Қыр мұрын, алма ерін, жібек шашты.
Қаз мойын, қаршыға төс, кептер иық,

Арзының бұлай суреттелеуі сырт карағанда лиро-эпос жырларымен үндес келгенімен, акын Арзыға өзінше келген. «Қырым кызы» поэмасы идеясы жағынан, композициялық құрылысы, тіл шұрайлығы жағынан өз алдына бөлек дүние. Арзының ажарын бейнелеу мақсатымен *ақ жүзді, қара қасты, қыр мұрын, жарқын мінез, бота көзді, алма ерін, жібек шашты, қаз мойын, қаршыға тос, кептер иық* деп өрнектеген. Айқындауыштарының бәрі айқындайтын сөздерінің алдында келіп, түгелдей эпитеттен құралған өлең шумағын тудырған. Сондай-ақ бұл эпитеттер жаналық емес, халық ауыз әдебиетінен бастап бүгінгі акын-жазушылардың да қолдануындағы эпитеттер. Халық даналығының жемісін Ғ. Малдыбаев ұтымды пайдаланған.

Портрет жасауда көркемдік дәстүрді орынды жұмсағанын «Қошан қарттың әңгімесі» поэмасынан да аңғаруға болады.

Жасы бар он алтыда ажары айдай,
Бетінің кызылы алма, ағы таңдай.
Барқыт шаш, аққу мойын, уыз білек
Ақ еті сонардағы ұлпа кардай.

Қазақ халқы қашаннан аққуды сұлулықтың символы, киелі құс ретінде қастерлеп келеді, сондықтан оны жырға қосып, арудың сипатын бергенде тілге тиек етуі заңды да. Ал *уыз* эпитеті арқылы білектің жай ғана емес, мүлде жас, өте жас екенін көрсетіп, мазмұнын күшейтіп тұр. Осы орайда, С. Дүкенбаевтың «эпитет - қазақша қосалқы деген ұғымды берелі. Ол белгілі бір қасиет пен сапаны анықталатын сөзбен тіркесіп қана анықтайды. Сөйтіп, ол сөзге эпитет өз мағынасын, өз қасиетін ауыстырады. Ол адам қиялы мен сезіміне, көңіліне

ерекше әсер ететін қасиеттерді даралап көрсету үшін қолданылады», - дегеніндей, акын белгілі бір қасиетті осындай кестелі құралмен айшықтап көрсете білген [58, 42 б.].

Ежелден аң аулау кәсібімен айналысқан халқымыз аң-құстардың сипатын, қасиеттерін жақсы білген. Әрине оның ұлтымыздың ой-санасынан, сөз өрнегінен орын табуы да табиғи нәрсе. Мысалы:

Болмаған күрескенде теңдесі де,
Атанған «түйе балуан» он бесінде.
Ақ құба, бүркіт кабак, марал көзді,
Сүмбідей мін жоқ екен келбетінде.

/«Қошан карттың әңгімесі», 124 б./

Акын дәстүрге арқа сүйей отыра, өз оюын салуға ұмтылады. Суреткер поэмаларында эпитеттер контекстегі эстетикалық мағыналық қырларымен дараланады.

Суреткердің эпитетті қолданудағы келесі бір қыры - адамның ішкі-сыртқы сезімін, мінез-құлқын айқындауда жиі пайдаланған. «Қырым қызы» поэмасында небір орынды қолданылған көркем айқындауыштарға кез боламыз. Бар дүниесінен айрылған, тоналған Ғазиз байдың кейпін беруде пайдаланады:

Бакырып «Қайран мүлкім, дүнием» деп,
Бұрканып өз маңдайын өзі ұрды.
Қай дұшпан бұзды екен деп ашуланды,
Қанталап екі көзі оттай жанды.

/«Қырым қызы», 12 б./

Бұрканып, қанталап эпитеттерімен байдың дүниеқоңыздығын аша түскен.

Акынның эпитетті қолданудағы келесі ерекшелігі - сол суреттеп отырған оқиғаның болған уақытын, кезеңін айқындауда, сол сияқты кейіпкерлерінің қоршаған ортасын

көрсетуде шебер пайдаланған. Әкесінен жастай жетім қалған Арзы мен жесір шешесінің қорғансыздығын, панасыздығын:

Теңіздің жағасында тастан күрке,
Тобеден қатымыр тау басқан күрке.
Ішінде күніренген екі жетім
Күнелткен көздерінің жасын ірке.

/«Қырым қызы», 13 б./

Осыз да ауыр тұрмыстарын басып-жаншып қатымыр биік тау тұр. Ақынның өз қаламынан шыққан тыңнан табылған бейнелі сөз. Арзының күйі осындай болса, Мұстапаның да өмірі шалқып тұрмаған.

Мұстана- көптің бірі, зәбір көрген,
Жоктық пенен кедейлік бұған ерген.
Алды - жар. арты - тұйық, меңіреу тұрмыс
Кигізген жас балаға отты жүген.

/«Қырым қызы», 15 б./

Тағдырдың қыспағынан бұлтара алмай меңіреу тұрмыстың азабын тартқан. Ақын сын есімнен жасалған *меңіреу* эпитетін еш сапылауы жоқ, жақсы өмірдің нышаны байқалмайтын өмірді көрсету мақсатында сәтті пайдаланған.

Ақын шығармаларында эпитеттік қолданыстың ерекшелігі, көркем пейзажды негізгі кейіпкерлердің тағдырына байланысты суреттеген. Автор табиғат сұлулығын, оның тылсым күшін кейіпкердің көңіл-күйімен астастырып, адамның ішкі әлемін, сезім иірімдерін ашуға пайдаланады. Балық аулап күндерін көрген Арзы теңізге шыққан күні:

Күркіреп қап-қара бұлт теңіз бетін,
Басады албастыдай емін-еркін.
Дәу пері дауыл оған дабыл қағад.

Дегендей терең теңіз: «Желпін! Желпін!»

/«Қырым кызы», 17 б./

Оқиғаны одан әрі қоюлата түсу мақсатымен көтерілген дауылдың сипаты *дау пері* эпитеттерімен тіркестіріліп, жаңадан образды сөз жасалған. Арзының ажалдан аман қалған қуанышты сәтін табиғатпен астастыра суреттеуі де ұтымды.

Мисхордың бакшасы бар гүл жапырақ
Самалы, жұпар исі бейне жұмақ
Сылдырап, сүйреңдеген, сынғырлаған
Ақ күміс, бал ләззәтты аққан бұлақ.

/«Қырым кызы», 20 б./

Көріп отырғанымыздай ақынның бұлағы - жай бұлақ емес, асау бұлақ, ерке бұлақ, ішкеннің мейірін қандыратын мөлдір бұлақ. Сонымен қатар, бұлақтың ағысының әсемдігін «сылдырап, сүйреңдеген, сынғырлаған» эпитеттерімен бейнелеген.

Г. Малдыбаев – дыбыс үйлесімділігіне де айрықша көңіл бөлетін ақын. Шығармаларындағы табиғат көріністерінінде дыбыс қайталаулары да (аллитерация, ассонанс) жиі ұшырасады. Көркемдік, бейнелілік қызмет атқаратын синтаксистік құралдардың қатарына сөйлемнің бірыңғай мүшелері де жатады. Олар арқылы жалпы жайдың, тұтас күйдің тетіктері суреттеледі, табиғат іс-әрекетінің шапшаңдығы көрсетіледі.

Г. Малдыбаев поэзиясындағы эпитеттік қолданыстың келесі бір ерекшелігі - эпитет сөзге эпитетті тіркестіріп қолдану. Жоғарғы мысалда тек күміс бұлақ немесе ләззәтті бұлақ деп алуына болушы еді, бірақ *ақ* эпитеті *күміс* эпитетінің алдында келіп, бұлақтың мөлдірлігін, тазалығын, рең әдемілігін беріп тұрса, *бал* эпитеті *ләззәтті* айқындаумен тіркесіп адамға ерекше әсер етіп, рақат сезімге бөлейді. Бұлақтың ағысының әсемдігін «*сылдырап, сүйреңдеген, сынғырлаған*» эпитеттерімен

бейнеленген. Осылардың ішінен *сыңғырлаған* эпитеттің мәні де, сәні де ерекше, аса сұлу сипатталған. Бұлай қолданылған бірнеше эпитеттердің ішінде біреуі аса дәл, қанық алынуы дәстүрлі құбылыс. Осы түйген ойымызды Л. Озеров: «Из трех эпитетов, приложенных к существительному, один всегда будет наиболее точным, а остальные два безусловно будут ему уступать»,- деген пікірі дәйектейді [55]. Өмірден түңілген Арзының тауға барып мұнын шағып тұрған сәтін:

Сен тұрсын коқырайып коқырлы күз,
Жылап тұр көзін басып бір жетім қыз.
Тезірек жыртқыш аңды жібер-дағы
Жегізіп тар тұрмыстан күдер үзгіз.

/«Қырым қызы», 24 б./

Жаңадан, мүлдем бұрын қолданылмаған, ақынның жеке сөздік қорынан, ассоциациялық ойынан шыққан айқындауыштар. Ақынның қолданған эпитеті тауға айқын мағына берген, сөздегі суретті дәлдеп, ойдың ықпалын күшейткен. Эпитет тауды суреттегенде оған айрықша өң беріп, табиғат суреттерін дәл өрнектеуге қызмет етіп тұр. Мұндай өң, рең болмаған жерде суреткердің тілі де көрер көзге солғын тартқан болар. *Күз* сөзінің алдынан әдетте шың, биік деген сөздерді тіркестіру тұрақты сипат алған, ал ақын *қоқырайып, коқырлы* айқындауыштарын тіркестіру арқылы кейіпкердің көңіл-күйінің соншалықты пәстігін көрсеткен. Табиғаттың әрекетінде ашу, бір ызғардың нышаны байқалып тұр.

Ақын танымындағы биік тау ұғымы біз көріп немесе естіп жүрген заңғар тау, зәулім тау емес, ол – *қоқырайып тұрған коқырлы тау*. Таудың биіктігі емес, кейіпкерінің жанын езіп тастардай кейіптегі қорқыныштылығы алдыңғы орынға шығады. Бұл ақын қолданысында ғана кездесетін тың эпитет. Мұндай эпитеттер ақынның ассоциативтік ойлау жүйесінің шексіздігін, тілдік санасындағы дүниелік білімнің молдығын, “ғаламдық тілдік бейнесінің” кендігін аңғартады.

Ғалым Малдыбаев бір эпитетпен бірнеше мағынаны білдіруде тапқырлық танытып отырады.

Айнымас ақ жолынан Арзы берік
Ерлігі ақ жүрекке болған серік,
Ар үшін ақ орданы керек қылмай,
Патшадан қолын сілтеп шықты безіп.

/«Қырым кызы», 59 б./

Үзіндіде қайталанған түбір сын есімнен болған *ақ* эпитеті айрықша екпін, накыш беріп тұр. Әдетте *ақ* айқындауышы арудың портретін жасауда, көркемдігін, рең әдемілігін беру үшін қолданылады. Бұл сөзді автор әр түрлі мағынада жұмсайды. Бір өлеңнің немесе шумақтың ішінде бірнеше рет қайталауы мүмкін, бұл жағдайда *ақ* сөзіне жаңа бояу, реңктер береді. Бұл жолдардан мынадай тіркестерді де кездестіреміз: бірінші жолда - *ақ* эпитеті адалдықтың символы ретінде қолданса, екінші жолда - кіршіксіз тазалықты, пәктікті білдіріп тұр. Үшінші жолда - *орда* сөзімен тіркесіп тұрақты тіркес жасаған.

Ақын, сондай-ақ, табиғат құбылысын адамға, жануарға тән қасиет, іс-әрекетпен айқындауда шынайы өмірді дәлме-дәл суреттейді. Оның ақындық шеберлігін, сырлы да, сезімді суреткер екендігін көрсететін осындай образды жолдарды көптеп кездестіреміз.

Айтқанда Түсіп шахтер осы күйді,
Көл толқып, долданып тау, кабак түйді.
Кенетген салқын жел де көтеріліп,
Қарағай, қайыңдардың басын иді.

Құс шулап қарғыс айтты жауыздарға.
Ақ көбік ұрды ашумен төсін жарға.
Жаулардың қылығына лағнат айтып,
Құс пен аң тарап жатты тауға, нуға.

/«Шахтер» 97 б./

Толкындар аунап, тулап, бұйраланып,
Тау-тасқа жиектегі сокты барып
Солк етіп зәресі ұшып ышқынады,
Қайықты кетсе дауыл қағып алып.

/«Қырым қызы», 60 б./

Аунап, тулап, бұйраланып – эпитеттері оқырманның сезім дүниесіне әсер етіп, эстетикалық әлеміне нәр беретіні күмәнсіз, әрі ешқандай жасандылығы жоқ шынайы, санаға сіңімді, көңілге қонымды жолдар. Акынның табиғаты адамға тілектес, жауыздыққа, опасыздыққа жаны қас тірі құбылыс. Табиғат – ол өмір сыры. Өмір сырын көркем кестелеп бейнелеу құралы тіл болғандықтан, акын әрбір сөзді қолдануға талғаммен, жауапкершілікпен қараған.

Құбылту түрлерінің ішінен Ғалым Малдыбаевтың аса үлкен шеберлікпен қолданған айшықты өрнегі - кейіптеу. Кейіпкерлерін немесе уақиғаға қатысты басқа да заттарды, нәрселерді қоршаған ортаға байланысты әрекеттерді суреттеуде Ғ. Малдыбаев кейіптеуді өте бір қисынды пайдаланады. Дәлірек айтқанда, көптеген заттар адамға тән қасиеттерге «ие болып», адамдарша қозғалады, әрекет етеді, адамдарша әр түрлі эмоциональдық көріністе бейнеленеді. Суреткер қандай тақырыпқа қалам тартса да, құрғақ сөз, бос баяндауға ұрынбай, ойып дәл және бейнелі, суретті етіп көрсетуге жиі барады. Сондағы образға тірек болған сөздері — аң-құс, төрт түлік мал, аспан денелері, қысқасы, табиғат құбылыстары. Яғни, табиғат құбылыстары тәрізді жалпы жансыз заттарға адамның қылығын теліген суреттер де мол. Солармен акын тілдеседі, жанын күйзеген әлдебір сұрақтарға жауап іздейді.

Акын поэмасының жаны ретінде, нәрі есебінде пейзажды шеберлікпен игеруінде дәстүрлі өрнектер мен бейнелі сөздер жай безендіру үшін ғана алынған өрнектер емес, шығарма шырайын арттыру үшін қолданған көркемдік қызметі аса зор құралдар. Ол табиғат көрінісін құбылта, жандандыра отырып,

оны адам тағдырымен, әрекетімен, өмір көрінісімен қоса алып,
сонымен бірлікте жырлайды.

Аскақтап асау толқын аласұрды,
Есалаң, ессіз, күшті толқын жынды.
Қақпалап, қақпақылап жел қайықты
Үйіріп екпінімен мазак қылды.

Ақ көбік аспанға атқан араласып,
Арнаға түсер емес мауқын басып.
Көк толқын сатыр-сұтыр жатты тулап,
Желкеден бірін-бірі тартып қашып.

Күркіреп қап-қара бұлт теңіз бетін,
Басады албастыдай емін-еркін.
Дәу пері дауыл оған дабыл қағад.
Дегендей терең теңіз «Желпін! Желпін!»

/ «Қырым қызы», 17 б./

Алдымызда тұтас бір картина тұрғандай. Ақын табиғатқа жан бітіреді, кимылдатады, сезіндіреді, сөйлетеді. Тулап жатқан көк толқынның бір-бірінің желкесінен тартып қашуы, асау толқынның аласұрып, қайықты үйіріп мазак қылуы әсерлі суреттелген. Метафора, теңеу, эпитет деген сияқты көркемдік құралдары өріліп келіп, кейіптеу тугызған. Ақын бұл жерде кейіптеуді осындай қиындықтарға қарсы тұра білген қаһарманның бейнесін ашу мақсатында пайдаланған.

Ыстық қол жылытқандай қыздың жанын,
Толғанып, тулатқандай жүрек қанын
Құттықтап көктің құсы сайрай берді
Бұлғандап гүлдер соқты алақанын.

/«Қырым қызы», 21 б./

Жастармен тілектес болған олардың аман қалғандарына риза болған құстар. *бұлғаңдап жайқалған гүлдердің алақан соғуы* жанды да жарқын көрініс. Адам жанының құпия қалтарыстары, күйініші мен сүйініштері табиғатпен шебер астастырылған.

Күн батты, тау қалғыды, жел тынықты.
Түсірді теңіз тұман шымылдықты
Төңірек маужырады бәрі жым-жырт
Ымдасып, жұлдыз ғана көзін қысты.

/«Қырым кызы», 32 б./

Үялып қарамайтын күн көзіне,
Жұлдыздар жымың қакты күмбезінде
Үшады жер ошақтан ашы түтін,
Кім білсін, құрт қайнатқан құл ма, күн бе.

/«Қошан қарттың әңгімесі», 131 б./

-деп, көзге елес беретін образды сөздермен бейнелеген. Сезім шыңдығын суреттеуде, акын кейіпкерлерінің көңіл-күйін табиғат аясында алып көрсетеді. Нәзік, терең лиризм. Бұл - жансыз табиғат суреті емес, адамның жан толқынысы, жүрек лүпілі, ғашықтар тілі десе де болады. Табиғат пен адам өзара үндестік тапқан.

Түн болды Қырым ішін түнек басты.
Қаптады қалың тұман кара шашты
Тау қалғып, тас бұйығып, орман ұйықтап,
Дел-сал боп гүлдер басы салбырасты.

/«Қырым кызы», 89 б./

Шынында *қалғып, бұйығып, ұйықтап, дел-сал болу* тек адамға ғана тән әрекеттер. Төңіректің бәрі мүлгіп, өзіңді бір түпсіз түңғыққа әкетіп бара жатқандай сезінесің. Жансызға жан

бітіріп, адам мен табиғатты үйлестіре отыра, әсем көрініс, ғажап үндестік туғызған. Бұлайша қиыннан қиысқан, тірі ағзаға айналған сұлу көрініс қиялы ұшқыр, тілге жетік акынның ғана қолынан келері анық.

Шерлі қыз күрсінеді, тың тынайды,
Жел оған Мұстапа деп сыбырайды
Құздағы қайың, емен жапырағы
Жүзіндей ғашығының жымыңдайды.

/«Қырым қызы», 140 б./

Ғашығына қолы жетпей мұнайған қызға жел де сыбырлап, жапыраққа ғашығындай жымыңдап тұрғандай. Акын бұл жерде суреттеу тәсілдерін таңдай да, таба да білген. Акынның табиғаты бірде маужырайды, жымыңдайды, сыбырайды, көзін қысып ымдасады, енді бір жерде долданады, есіреді, ызаланып ішке тебеді. Дәл адамша әрекет етеді. Осылардың бәрі жан тебіренгер ғажап көріністер.

Ғ. Малдыбаевтың кейіптеуді қолданудағы ерекшелегі - эмоциялық әсер туғызарлық сурет жасай отыра, адам тағдырын қоғам өмірімен тұтастықта алып жырлайды.

XVIII ғасырдың ғұламасы Вольтердің «Сурет – мылқау поэзия, ал поэзия – сөйлейтін сурет» деген нұсқалы пікірі әдебиеттегі сөздің атқаратын ерекше функциясын дәл аңғартып тұр.

Асау су аспанға атқан, лепірген ойран салып, дауыл құған
теңіздің *долданса ауыр-ауыр аударылып* жатуы өмірдегі шынайы қалпынан аумаған көріністер. Расында көлді немесе өзенді біз ауыр-ауыр аударылып жатады десек нанымсыз, ал теңіздің аударылып жатуы шындыққа жанасымды, себебі оның көлемі үлкен әрі терең. Сондай-ақ теңіздің суы *сылқылдап, тасты теуіп лепіреді* дей келіп,

Ызалы Қара теңіз көсіледі,
Тұзды су тулап ағып есіледі

Тау-тасты ішке теуіп сырғытқандай
Жағаны күнде жуып есіреді.

/«Қырым кызы», 67 б./

деген бейнелі әрекеттермен асау судын буырқанған мінезін көрсетеді.

Ақын теңіздің осындай үрейлі мінезін шумак санын көбейтейін деп емес, ол қаһармандарының характерін ашу мақсатында бейнелеген.

Сонымен Ғалым Малдыбаев поэмаларында толқынға *асқақтады, аласұрды, қақпалап, қақпақылды, үйірді тулады, қайнады, лепірді, аунады, күркіреді, дүркіреді, долданды, ышқынды, сылқылдады, секірді, қосіледі, есіледі, күрсінеді, күзіренеді, солқылдатады* т.б. жиырмадан астам әрекет беріп, өмір құбылысын тереңірек түсініп, жақынырақ танып, әсер алдыруға ықпал жасайды.

Сөз мағынасын кеңейтіп, оған жаңа поэтикалық мән-мағына үстеуде метонимия ерекше қызмет атқарады. Ғалым Н. Уәли “Метонимияда бірнеше сөзбен берілетін сипаттама сөйлемдер бір сөзбен ғана беріледі”, - деп, оның үнемділік жағына баса назар аударады. Ақын өлеңінде метонимияларды ықшамдылық, ойды нақты әрі дәл жеткізу үшін қолданған және ақын метонимиялары адамның ішкі әлемімен, қоғамның барлық құбылыстарымен байланыста суреттеліп, ақын көзқарасымен ұштасып жатқанын байқауға болады.

Сөздерді мағынасына қарай ауыстырудың келесі түрі — синекдоха немесе мегзеу. Ғалым ақын мегзеуді көбінесе сөздің суреттілігін, сезімге әсерлілігін күшейту мақсатында қолданған.

Үстіне жан-жарының Қыран құлап,
Құшақтап періштесін жатты сұлап
Айқасты ақ өліммен екі жүрек,
Сырылдап қос денеден қызыл бұлақ.

/«Қошан қарттың әңгімесі», 134 б./

Жауларға жауап берер мың-мың білек,
Теңіздей толкындалып, таудан асты.

/«Шахтер», 89 б./

Мылқау түн билеп кеткен айналаны,
Шинельдер козғалмайды окоптағы.
Ақ жонға қызыл көрпе төсегендей
Бояған қардың бетін адам қаны.

/«Батыр туралы дастан», 151 б./

Келтірген шумақтардағы *жүрек, білек, шинельдер* ықшамдылықтың рөлін атқарып, шығармаға образдылық туғызып тұр. Бұл өрнек тапқыр да ұтымды айтылған поэтикалық жаңалық. Осындай терең мазмұн туғызған ақындық тілдің оралымдылығы мына жолдардан анық байқалады.

Ішінде осылардың Арзы жас гүл,
Болғанда өзге қарға. Арзы бұлбұл
Құмардан осы тойда шықты білем,
Сүйсем деп талай қызды шөлдеген тіл.

/«Қырым қызы», 51 б./

Ақынның поэтикалық көркемдік құралы *тіл* синекдохасы. Бұл тұста да бүтіннің орнына бөлшекті қолдану тәсілі жүзеге асқан. Автор сондай-ақ тілімізде мейлінше жиі қолданылып жүрген *көз* мегзеуін поэмаларының біраз жерінде қолданған.

Таң атты, жұрт оянды, көз көбейді,
Теңізге сүйрелесе көрер деді.
«Алдағы түнде болсын...» десті дағы
Төртеуі үйлеріне бет түзеді.

/«Қырым қызы», 58 б./

Көзді ашып-жұмғанша-ақ бәрі де тез,
Жан дегіш жолбарысқа болыппын кез.
Жұлғанын құлағымды көрді түгел,
Циркте кірпік қақпай тігілген көз.

/«Қажымұқан», 117 б./

Бұл сөздің поэтикалық тілге енгені соншалық, оқырман еш бөгелместен, ойланбастан мағынасын түсініп отырады.

Акынның көбінесе адамдарға байланысты алған мегзеулері логикасы мықты, ойға сыйымды, әдемі де әсерлі бейнеленген.

Отырдық арбакешке амалсыздан,
Лайық болмаған соң дәстүр бұзған.
Жалаң бас, жалаң аяқ қу табандар
Ызғытып сүйреп келед, ойдан-қырдан.

/«Қажымұқан», 47 б./

Шумақтан қу *табандар* мегзеуі империалистік елдің өзіндік дәстүрін, сипатын танытқандай.

Ғалым Малдыбаев поэмаларында әсерлеу, көркем ұқсастулардан басқа кейбір жекелеген сөздерінің тігісі жатық, әсем бедерленіп, кестелі сөзге, сырлы сазға толы болып келеді.

Акын поэтикасынан көркемдеу құралдарының - гипербола яки ұлғайту тәрізді түрлері де орын алады. Ол, әсіресе, адамның мінез-қылығын, әрекетін бейнелеу сәттерінде өте онтайлы тәсіл ретінде жұмсалады. Қазақ ауыз әдебиетінде, батырлар жырында жиі қолданылатын бұл троптың түрі каламгердің «Көрұғлы» батырлық дастанында, «Қажымұқан» поэмасында кездеседі. Мысалы:

Нағашысы атқа мініп, ұмтылды,
Екпінінен таудың бұлты жыртылды.
Көзден ғайып Көрұғылы жөнелді.

Қыран құстай бала қашып құтылды.

/«Көрұғылы», 201 б./

Батыр бала тартты түрік еліне,
Таныс емес «Барса келмес» жеріне,
Алты күнде келіп жетті аламен
Қырық күншілік кара құмның жеріне.

/«Көрұғылы», 209 б./

Жиені Көрұғлыны ұстамақ болып қуған нағашысының екпінінің қаттылығынан таудың бұлты жыртылған, бұл жерде ақын аттың жүйріктігін ұлғайтып көрсетумен қатар, сондай атқа ұстатпай көзден ғайып болған Көрұғлының да мықтылығын, жылдамдығын білдірмек болған. Эпостық жырларда кездесетін «алты айшылық жерлерге алты-ақ күнде барады» дейтін ұлғайту тәсілінің үлгісін осы жырдан да байқаймыз. Сол сияқты аттың жүйріктігін, мына жолдардан да көреміз:

Бұл жаханның жылқысы емес айғыры,
Тау мен құзды күл қылғандай айбыны.
Алты айлықты алты басар аяғы,
Бір мінген жан жойғандай бар қайғыны.

немесе,

Ала тұлпар әсем басты аяғын,
Ел көшкендей екі арасы жаяның,
Шоқтығына жеткізе алмай Бозұғлан,
Өлшегенде он бес құлаш таяғын.

/«Көрұғлы», 205 б./

Бағзы заманнан келе жатқан «Көрұғлы» жыры – халқымыздың көне батырлық эпостарының бірі. Жырдың

ертегілік және тарихи-реалдық арқауы бар. Сюжеттің аңыздық ұйтқысы оғыз-қыпшақ ұлысы кезінде туа бастаған ертегі сарыны мен тарихи оқиғалар аралас келетін шығарма. Сондықтан ұлғайту, әсірелеу сияқты тәсілдердің жұмсалуды әбден орынды.

Портретке байланысты гиперболаны суреткер «Қажымұқан» поэмасында да жиі пайдаланған.

Қажымұқан - күш атасы, ер ағасы,
«Ей» десе, намыс бермес ел баласы
Жүп-жуан бас - мойыны бейне күмбез,
Жауырыны Көкшетаудың такта тасы.

/«Қажымұқан», 28 б./

Қазақ поэзиясы әрқашанда эстетикалық өрісі бар образдарды ажарлау амалдарының бірі ретінде пайдаланып келген. Әсіресе, қазақ көркем сөзінде ертеден келе жатқан экспрессивді құралдар - гипербола мен литотаның ойды бейнелі түрде суреттеудегі қызметі ерекше екенін атауымызға болады. Гипербола мен литота теңеулік құрылымдар құрамына енгенде оның мағынасы толық сақталып, барынша бейнелілік қасиеті күшейе түседі. Бұл амал-тәсілдер суреткердің тілі мен стиліне бояу қосып, сөздегі суретті барынша түрлендіреді.

Суреткер шығармаларында көркемдеу құралдарының арасында ащы мысқыл, астарлы ирония қалып отырады. Ащы сарказм, кекесін мен сатираны жеткізуде автордың тіл байлығы, сөзді пайдалану стилі үлкен рөл атқарады. Сөз неғұрлым мағынасына қарай сай дұрыс жұмсалса, соғұрлым оның мәні түсінікті, контекске қарай рені айқын болады. Акын өлеңдерінде сарказм кейіпкерлерінің бойындағы келенсіз қылықтардың бетін ашып, жағымсыз әсер тудырып, экспрессия жасауға қызмет еткен. Поэмаларының бәрінде бірдей кездесе бермейтін бұл көркемдеу құралы, оның «Қырым қызы» поэмасында ұтымды жұмсалған. Мысалы:

Сал Мырзак ұйқы көрмей ерте тұрды,
Киінді жібек киім түрлі-түрлі
Қоқиып айнаға кеп бойын түзеп,
Көрінбек болды Арзыға аса нұрлы.

Тауықтың қоразындай қоқырайып,
Қарайды айбаттана шақырайып
Әйтеуір Арзы қызға жағам ба деп
Көрсетпек болды қызға өзін лайық.

Мысықтай сирек мұртын сипап кезек,
Сықситып шегір көзін оқтай кезеп,
Отырды жапа-жалғыз кілем төсеп,
Бақытты адам болып елден ерек.

Көзіне Арзы жүзі елестеді,
«Мырзақжан, менімен кенес. - деді. -
Өлгенше мен сенікі, сен менікі,
Қызығым басқа жанға емес» деді

Елбектеп екі қолын ербеңдетіп,
Көк торғын орамалмен бетін желпіп
Саусағын сыртылдатты қуанғаннан
Суретін түнгі төсек елестетіп.

Қайнады жүрегiнiң қаны тасып,
Қол жайды құшақтауға мауқын басып
Елеске көңiлiндегi елегiзiп,
Кiрдi ол «Арзыжан» деп есiк ашып.

/«Қырым қызы», 46 б./

Арзыны сүйгенінен айырып, өзіне зорлап қоспақшы болған Мырзак байдың пасық ойы осындай сатиралық жолдармен беріледі. Суреткер *қоқиып, қоқырайып, шақырайып, сықситып, елбектеп, ербеңдетіп* т.б. эмоциялы - экспрессивті сөздерді

колдана отырып қуыс кеуде байды өлтіре келекелеп, ашы мысқылмен сатираның сокқысына салған. Жалпы баяндауышты өткен шақтық көсемше тұлғасымен беруді біз Абай поэзиясынан, оның ар жағында халық ауыз өдебиетінен жиі ұшыратамыз. Сондықтан акынның бұл форманы қолдануы дәстүр жалғасының айғағы.

«Алтын балық» дастанында да патша мен баласының образын осындай кекесін, мысқылмен аша түскен:

Патшаның қасында отыр ерке ұлы,
Борсықтың күшігіндей оның түрі
Жуан бас, екі көзі сығырайған,
Секілді саңырауқұлақ жұдырығы.

Кірпідей тікірейді сақал-мұрты,
Торсықтай кеуіп кетті майлы ұрты.
Пташа, бай, төре, мырза ол заманда,
Құл, жалшы, кедейді ұру – ата салты.

/«Алтын балық», 157 б./

Патшаның мейірімсіз, қаныпезер, топастығын баласы екеуін борсыққа тенеу арқылы жағымсыз көзқарас, жиреніш туғызып отыр. Сондықтан «адам мінезін ашуға лирикалық нәзіктік қандай керек болса, сатиралық өткірлік те сондай қажет» деген пікірмен толықтай келісеміз.

Ұлттық этномаркерлі бірліктердің негізі – *символдар*.

Ғалым Малдыбаев символды қолданғанда ойды астарлап жеткізу мақсатында ғана емес, сонымен қатар поэзияға көтеріңкі рух, асқак үн беру ниетін көздеген. Сөз-символдар халықтың дүниені бейнелі түрде қабылдауының жемісі. Тілші Р. Авакова: «Символдық мәнге ие сөздердің табиғаты ерекше, ол ерекшелік символ-сөздердің танымдық, ұлттық мәдени, фондық мағыналарын сол тілде сөйлейтін халықтың дүниені тануы мен құбылыстарға баға беруімен, әлемнің тілдік бейнесімен тығыз байланысты», - деп тұжырымдайды [59, 70 б.].

Ақын эпикалық туындыларымен қатар, өмір шындығын, халық тағдырын, тарих тынысын бейнелейтін реалистік шығармаларында жиынтық образдар атауын символдық белгілер арқылы таныта білген. «Жол жалғасып жатыр», «Сарыарқаға саяхат», «Ақ келін», «Шахтер», «Батыр туралы аңыз» атты туындылары халқымыздың жүріп өткен жолын, бүгінгі өмірі мен болашағын сұлу сурет, сырлы сезіммен терең мән-мағынаны білдіретін поэмалар.

Өмірден білу болып қалағаным,
Армансыз Баян елін араладым
Көрінді бір қызыл ту Ақ келіннен
Жайнатып нұр шұғыласын кең алабын.

Қызыл ту — Ленин-туы желбіреген,
Тілдескен Москвамен, Кремльмен
Күркіреп барлық таулар жаңғыраған,
Астында қызыл тудың шыққан үннен.

/«Ақ келін», 165 б./

Қызыл ту бейнесін бүкіл поэмасының өн бойына арқау етіп, оны революциялық күрес, жеңіс символы ретіндегі мағынасын шыркатып сипаттаған. Символ сөздер де метафораланып, ұлттық поэзиядағы көркемдік жетістік ретінде көрінеді. Ақын символ сөздерді қолданғанда белгілі бір стильдік мақсатты көздейді. Айтпақ ойын символ арқылы жеткізіп, шығарманың бейнелілігін арттыра түседі.

Ол осындай *қызыл ту, ірі шахта, темір жол станциясы* т.б. жаңарған Қазақстанның алып тұлғасын танытатын көркем символ - бейнелер етіп көрсете алған. Көбіне самолетті алып құстарға балап, астарлап бейнелеген.

Аспанда, ұзап кетті мұз балақ құс,
Көз қадап, қуандық біз осы деп күш!
Сол кезде ойыма кеп түсе қалды,

Осыдан он жыл бұрын болған бір іс.

/158 б./

Азығың, киімдерің «мені ал», деп тұр
Жол жүрсен даяр тұлпар, көп «қыран құс»

/160 б./

Аспанды арқалаған Аэроплан,
Қанатты бұлт серпілткен қызыл қыран.
Жаяудың ауылының төбесінде
Айналды шырқағандай жаңа бір ән.

/«Ақ келін», 167 б./

Үзінділердегі *мұз балақ құс, тұлпар, қыран құс, қызыл қыран* балама бейнелер мүлде жаңа, мағынасы жағынан, жасалу, айтылу қалпы жағынан алғанда да бұрынғы бейнелі сөздерден өзгеше болған. Еліміздегі өрістеп өркендеген жаңа техниканы, ұлы өзгерістерді халық поэзиясына тән көркем символ арқылы айқындай түседі. Жалпы қазақ халқының танымында «*қыран бүркіт*», «*тұлпар*» бейнелері сонау ауыз әдебиетінен ержүрек, күштілік мағынасында қабылданатындығы белгілі.

«Қазақ мәдениетін танытатын этномаркерлік бірліктер алдымен ұлттық санада бейнеленіп (образдалып), содан кейін тұрақты таңбаланып барып, символдық деңгейге жеткенде ғана толық қалыптасады» [60, 17 б.].

Ғалым ақын халық тұлғасын, оның санасының жаңа дәуірде мүлде өзгеріп, қабілетінің өрлей түсетіндігін, өзін қоршаған дүниесінің сәнді де сәулетті бейнесін:

Жасымда көргенім жоқ мұндай заман,
Таудағы алғыр қыран - бүгінгі адам.
Жылым - жаз, күнім - алтын, айым - күміс,
Жел - жұпар, жайнаған гүл - шыр айналам.

/«Шахтер», 73 б./

- деп, алғыр қыран, жаз, алтын, күміс, жұпар, жайнаған сұлға символдық мән үстеген. Түп-түгел символға құрылған шумак. Ақын жарқын күндерді метафоралық символ – сөздерге айналдырып, мақтаныш, таңғалыс сезімдерін айқын білдіреді.

Қол салып күз алтынын қотарсам мен,
Желдетіп жердің астын қопарсам мен
Үстінде трактормен алтын сеуіп,
Колхозшы күн құшақтап, күлеген сәнмен.

/«Шахтер», 74 б./

«Батыр туралы аңыз атты» поэмасының тілі орамды, серпінді болып келуі ақын шеберлігінің куәсі. Өзінің сүйеніш, үлгі тұтқан ақыны С. Мұқановтың тіл өрнегі, ой толғамы ақынның шығармашылығына өзінің жарығын түсірмей қойған жоқ. С. Мұқановтың өлеңінен:

Боп сонда сия-теңіз, қалам-кеме,
Сөз теңізге балықтай қаптап өре,
Сүңгуір қайық болып, сүңгімек сөз
Дұшпанның кемесінің түбін сөге.

/«Сөз - Советтік Армия», 187 б./

- деген жолдары мен Ғалым Малдыбаевтың:

Болса да теңіз сия, орман-қалам,
Тауса алмас бұны жазып бүгінгі адам,
Тап мұндай қанды қырғын зор айкасты,
Білмейді ешбір қауым, ешбір заман.

/«Батыр туралы дастан», 145 б./

- деп басталатын жыры ақындар үндестігінің айғағы.

Фашистің жыртқыштары тісін қайрап,
Шабуға Москваны қару сайлап,
Батыстан кара бұлттай келе жатты,
Танкілердің тобырын аттай айдап.

/«Батыр туралы дастан», 145 б./

Бұл жолдарда Германия басқыншыларын кара бұлтқа теңей отыра, әрі метонимиялық, әрі символдық мәні бар тәсілді қолданған, яғни, қаптаған жаудың кара бұлтша төнуі кенеттен келген қауіпті, үрейді басып, жаншып кететіндей қорқыныш сезімді тудыратын жамандықты білдіреді. Осы символды,

Қарайып кара бұлт келді төніп,
Күн беті айғызданды нұры сөніп,
Тау-тасты нажағайы атқылады,
Жер - көктің көкірегі күңіреніп.

/«Қырым қызы», 71 б./

поэмасында қолданған *қара бұлттың сонуі, күннің нұры сонуі* т.б. бейнелеулер автордың символдық белгілерінің бірте-бірте өсіп, кеңейіп, күрделене түскендігінің белгісі. Ақын казак ұғымына жақын, ұлттық санада қалыптасқан бұл түсініктердің қаймағын бұзбай пайдаланады. Суреткердің символдық белгілері көбіне табиғат құбылысымен байланыстырыла алынған. Осы орайда Л. Новиков: «Символдың шығуы - алғашқы қауымдағы адам сыртқы дүниені егіздеу арқылы, яғни табиғат пен адамды қатар алып түсінді. Табиғат - тірі адам сияқты, аспан түнереді, күн шығады, қозғалады т.б. Адамдардың түсінігі бірте-бірте кеңейеді, бірақ сол сөздер метафора, символ қалпы қалады», - деп пайымдаған [61]. Жалпы казак халқы ойын алыстан орағытып, астарлап сөйлегенді жөн көрген. Сол себепті жұмбақтап, пернелеп, кейде көңілге қатты тиетін хабарды жұмсартып айтқан. Бұл, әрине, ұлтымыздың тапқырлығын, ой ұшқырлығын, шешендігін

дамытып, даналыққа жетелеп отырған. «Символға тән қасиет бүтінді бөлшек арқылы танытады. Демек, символдың негізгі бастамасы метонимиялық қызметтен туындайды. Символ ешқашан бір мағына шегінде қалып қоймайды, оның мағыналық астары шексіз. Символ қай жағдайда да сол заттың (ұғымның) өзінен басқа затқа меңзеу, оның шегінен асу әрекетінде байқалады» [60, 527 б.].

Халық ұғымына әбден сіңісті болған тұспалдарды ақын қажет жерінде ұтымды пайдалана алған. Ауыз әдебиетінде ежелден ауыр жағдайды, қайғыны, қазаны *шырағы ошті, нұры сонді, бәйтерегі жығылды* деген мегзеулермен жеткізген. Мысалы,

Көкті бұлыт құрсайды,
Күнді байқап қарасам,
Күн жауарға ұқсайды,
Айды бұлыт құрсайды,
Айды байқап қарасам
Түн жауарға ұқсайды...

/«Ер Тарғын», 124 б./

Ғалым Малдыбаев ауыз әдебиетіне үніле отырып, өзіндік накыш, ою-өрнек тауып, шебер қолданған, яғни оған қоса нажағайды атқылатып, жер-көкті күнірентіп окшау ерекшеліктер жасай білген.

Бұл келтірілген сөздердің қай-қайсысы болмасын тілімізде әрі тура мағынада, әрі символдық мағынада қатар қолданылып келеді. Жалпы мұндай сөздер символдық мағынаға бірден ие болмаған. Ол көбінесе тарихи әрі белгілі уақытты қажет ететін үдеріс екендігі белгілі. Ғалым ақын туындыларында бейнелі сөздердің осындай түрін де терең мазмұн, шартты мағына беруде сәтті пайдаланған.

Ақын шығармаларында өмір шындығын әсерлі, тартымды сурет арқылы бейнелеп берудің небір түрлерін, әдіс-тәсілдерін еркін пайдаланған. Халық әдебиетінде жиі кездесетін көркемдеу

құралының аллегория немесе пернелеу тәсілі суреткер шығармашылығында шебер үйлестірілген. Ақын жеткізбекші болған ойын деректі нәрселермен ауыстырып, көзбен көріп, қолмен ұстатқандай етіп жеткізді.

Аллегория ақынның кейбір поэмаларында ғана қыла береді.

Торт үйрек қалқып жүрді көк толқында
Біреуін бір кара құс ап жөнелді.
Зуылдап кара құс кеп үйрек ілді,
Барқылдап үйрек байғұс көп жұлқынды
Ашулы айуан тырнақ босатсын ба,
Жөнелді бұрқыратып мамық жүнді.

/«Қырым қызы», 29 б./

Ақын аллегориялық образдар арқылы зорлықты, өктемдікті *қара құс* бейнесінде алып, әлсізді, нашарды *үйрек* бейнесіне көшіріп пернелеп көрсеткен. Заман шындығының бейнесін айғақтап көрсетудің ең ұтымды жолын пайдаланған.

Үшып кеп Мұстапаны құшақтап ап,
Жармасты жібермеске жарын қорғап.
Бөріге тоқты төтеп бере ала ма,
Жөнелді тартып алып қанға былғап.

/«Қырым қызы», 29 б./

Бұл үзіндіде де айтылған ой, идея *бөрі* мен *тоқты* кейпінде берілген. Мұстапаны *тоқтымен*, Мырзақ байдың жендеттерін *бөрімен* пернелеп, жұмбақтап білдірудің үлгісін көрсеткен. Мұнымен тынбай Арзының Ғұсман патшаға айтып берген өмірбаянын басынан аяқ аллегориямен пернелеген.

Ақын қолданған пернелеу тәсілі айтылған ой-пікірді, түйген тұжырымды қолмен ұстатқандай етіп, оған бейнелік сипат дарытып тұр. Бұл сияқты балама бейнелер ойды

тереңдетіп, сезімді күшейте түседі, ал тұспалдап сездіру орны тауып қолданғанда ғана ұтымды, орамды шығатыны анық.

Фигураның бірден бір жиі қолданылатын түрі . психологиялық параллелизм, яғни егіздеу. Екі нәрсені құбылысты қатар қоя жарыстыра суреттеу. Ғалым Малдыбаев оқиғаны, адамның сезімін табиғат құбылысымен қоса өріс астарлауға жиі барған. Мысалы:

Аспанды қалың кара бұлт қаптап,
Түнерді кететіндей езіп, таптап,
Далбандап, дауылға еріп келе жатты
Түнөді түн жамылып тауды жастап.

Таба алмай жанға сая болар орман,
Іздеді бір басына пана-қорған
Жай түсіп, күн шатырлай, нөсер құйып.
Жаралы аң менен құс ыңырсыған.

Мәуелеп бақшадағы тұрған жеміс,
Үзілді, жерге түсті қалмай тегіс
Тұқырған тоқсандағы кәрілер де
Көрмеген бүгінгідей жыңды өзгеріс.

/«Қырым қызы», 61 б/.

Үзіндідегі кара бұлттың түнеруі, жай түсіп, күн шатырлап, нөсер құйған сәт пен жаралы аң мен құстың ыңырсуы, оған қоса балбырап пісіп тұрған жемістің үзіліп жерге түсуі - бәрі трагедиялық оқиғаны алдын-ала сездіріп тұрғандай. Міне осындай сойқан дауылда теңізге шыққан Арзының басына төнген қауіп одан да ауыр. Ақын қаһарманның басындағы реніш, күйініш сәттерін табиғатта болып жатқан жыңды өзгеріспен қатар алып бейнелеген. Ақынның осы бір жолдарын оқып отырғанда М. Жұмабаевтың:

Бұркыратқан екпінді дауыл еді.

Сабап құйған жеркеніш жауын еді.
Қорқып - сасып жан-жануар есі шығып,
Бәрі - ақ іздеп баспана тауып еді.

/«Өмір», 131 б./

- деген өлең жолдары ойға оралады. Ғалым Малдыбаев пен М. Жұмабаевтың сөз кестесі, ой толғамы өзара сабақтас екендігінің тағы бір куәсі болып отырмыз.

Су бетін алып кетті қаңды көбі
Окка ұшып екі балық қалды сеніп.
Күрсініп көк толқындар тулап жатты
Арзының жібек шашын кезек өріп.

Толқындар ашуланып, тасып, тулап,
Жауызға қарғыс айтты улап-шулап,
Арнасын «Ай-Петридін» солқылдатты
Аспанға суын шашып будак-будак.

Жазықсыз екі жұлдыз суға батты,
Жас бөбек су астына иек қақты,
Күңіреніп Қырым қызы кайғы-зарын.
Тау, тас, шыр, аң, құс, орман шулап жатты.

/«Қырым қызы», 71 б./

Ақынның суреттеу шеберлігінің мықтылығы сонша, ол бір шумақпен қанағаттанбай, бірінен-бірі өткен суреттеулерді бірнеше шумаққа жеткізіп отырған. Соның бәрінде табиғаттың күшті сыры мен адамның сезім қабаттарын астастырып, көс өрімдеп суреттеген. Арзының өліміне ашуланған теңіздің, аң-құстың т.б. табиғат құбылыстарының мінезінің асып-тасуы, буырқанып долдануы, ең акырында күңіреніп кайғылануы бәрі-бәрі жанды көрініс. Осыған орай, Ш. Баллидің: «адам әрқашан өзін қоршағанның бәрін жандандыруға тырысады» деп түйген.

Күн сөніп, ай тұтылды, дүние мұнлы,
Қайғыдан дем ала алмай іштен тынды
Өмірмен қоштасқанда алтын жүздер
Өлімнің өзі аяды ұл мен қызды.

/"Қошан карттың әңгімесі", 135 б./

Бұл поэмасында мүлде басқа сөздер, өзгеше сурет жасалған. Ыстық жүректердің тоқтауы мен күннің батуың, дүниенің мұнданып, іштен тынуын қатар алып психологиялық параллелизм жасаған. Екі жанның өліміне өлімнің өзі аяныш білдіріп тұр.

Шығарманың шырайын ажарлау үшін қолданған бұл тәсілі акынның жүйріктігін, ұшқыр сезімталдығын танытады. Ғалым Малдыбаев егіздеу тәсілі арқылы адамның психологиясын ғана алып қоймай, одан гөрі де кең ауқымда қоғам өмірімен де байланыста алып бейнелеген. Мысалы:

Сағынған анасындай жүздеген жыл,
Далаға құшақ жайып келеді Октябрь
Күн шығып, айда туып, өзен ағып.
Сайрайды қырда торғай, ойда бұлбұл.

/«Ақ келін», 155 б./

Қазақ даласына жарқыраған күндей болып Октябрь революциясы енгенде күн де, ай да туып, құстар сайрап, жағалай бәрі шаттық сезімге бөленіп, жаңа туған өмірді риза көңілмен қарсы алған. Мұндай егіздеулер акынның сөз маржанын ақтара берсек шыға беретін мол қазына іспеттес.

Ғалым Малдыбаев айшықтаудың дамыту түрін, яғни градацияны да жиі пайдаланған. Ал градацияның жасалу жолы белгілі, алдыңғы ойдан соңғы ойды биіктете, дамыта, шарықтата түсу. Сонау ауыз әдебиетінен келе жатқан бұл тәсіл әлі күнге дейін өзінің құнын жоғалтпай шыңдала түсуде. Оның себебі, адамды еріксіз еліктіріп, баурап, тартып әкететін қасиетінде деп

ойлаймыз. Ғалым акын көбіне түйдектету тәсіліне жиі барған және оны мейлінше жиі пайдаланған. Мысалы:

Асқақтап асау толқын аласұрды,
Есалаң, ессіз, күшті толқын жынды,
Қақпалап, қақпақылдап жел қайықты,
Үйіріп екпінімен мазақ қылды.

/«Қырым қызы», 17 б./

Толқынның аласұрған сәтін жанды көрініс, әсерлі детальдар арқылы көз алдымызға әкеліп, жайып салады. Осы шумақтағы әр жолдың, әр сөздің мағынасы бір-бірінен асып түседі. кәдімгі толқын басқышымен жоғарыға көтеріліп бара жатқандай әсер қалдырады. Тіпті толқын өзінің құшағында арпалысқан нәзік жанды үйіріп әкетпек түгілі, оқып отырған оқырманның өзін бір түрлі еліктіріп, екіленген екпінімен әкетіп бара жатқандай.

Сүрініп бірде құлап, бірде тұрып,
Қираңдап, бұратылып, мың жығылып,
Шарлады дала - қала алаптарын,
Күркілдеп шұбатылып, дымы құрып.

/«Қырым қызы», 30 б./

Балаларын іздеп шарқ ұрған қос ананың жанталасқан сәттерін акын өткірлеп, жүректі тілгілейтін сөздермен төпелеп қолдана отырып, олардың мүшкіл халін ауырлата түседі. *Сүрініп, қираңдап, бұратылып, жығылып, күркілдеп, шұбатылып, дымы құрып* деген әрекеттерден кәрі аналардың жан ұшыруын дәлме-дәл жеткізген. Байдың жоғын жоқтап, сойылын соғар адамдарының катыгездіктерін біртіндеп күшейте түседі. Мысалы:

Кейбірі жас баланы алады ұстап.

Қорқытып «не көрдің» деп сұрап, қыстап,
Кейбірі құлақ бұрап шыңғыртады,
Кейбірін қорқытады отқа тастап.

/«Қырым қызы», 47 б./

Алдымен баланы ұстап, одан соң қорқытып, қыстап, құлақ бұрап шыңғыртып, ең ақырында отқа тастайды. Бірінен-бірі асқан ащы әрекет, сұмдық көрініс жанды түршіктіреді. Ақын дамытуды пайдалана отырып, үстем тапқа деген ыза-кекті қоздыра түседі.

«Шахтер» поэмасы көмір шахтасының өмірінен туған шығарма, сол себепті де *екпіндеп электрлі балғаны алып, құлаштан, тасты, тауды бұзып жарып* деген жолдары жаңалықтың, қызу еңбектің жаршысы есебінде түрленіп, күшейтіле жұмсалған. Ақын қай тақырыпқа қалам тартса да, бейнелеп отырған оқиғаның өзіне сай сөздерді таңдап, талғап қолдана отыра, айтайын деген ойын асыра, асқақтата түседі.

Ғалым Малдыбаев қолданған айшықтаудың ендігі бір түрі - шендестіру.

Ахмет Байтұрсынов шендестіруді - әсерлеудің түйістіру әдісіне жатқызады. Қарама-қарсы затты, құбылысты білдіретін антоним - лексикалық әдіс болса, арасы алшақ екі нәрсені бір-біріне қарама-қарсы қою - антитеза-стилистикалық әдіс болып табылады [62, 36 б.].

Л.А. Новиковтың: «Поэзияда антитеза қарама-қарсы құбылысты көрсетеді, оны білдіретін сөздер өзара антоним болуы да мүмкін, әрі болмауы да мүмкін», - деген тұжырымын дәйектейтін мысалдар ақын туындыларында молынан кездеседі [63, 126].

Қазақ фольклорынан нәр алған ақын өзінің шығармаларында халық поэзиясының әдемі образдары мен небір бояуы қанық ою-өрнектерін шеберлікпен пайдаланған. Қазақ ауыз әдебиетінен, ақын-жыраулар мұрасында қолданылатын ұлттық мазмұны терең тілдік деректердің салыстырылуы олардың көркемдік-танымдық деңгейінің

ортақтығын, дәстүр жалғастығын көрсетеді. Халық ауыз әдебиетінде арудың денесінің ақтығын *ақ қарға*, бетінін қызыл шырайын *қызыл қанға* тенеуі жиі кездесетін құбылыс. «Тарғын» жырында Акжүніс Қартқожакқа: *«Қара жерге қар жауар, қаров қор де етім қор. Қар үстіне қан тамар, қанды қор де бетім қор»*, - десе, осы әдісті қолдануда Абай: *«Қар - аппақ, бүркіт - қара, түлкі – қызыл. Ұқсайды қаса сұлу иомылғанға»*, - деп керегар ұғымдарды қатар қолдану арқылы айшықты бейне тұтызған. Ғалым Малдыбаев та:

Аппак ерін қаны қашып, көкшіл тартқан,
Ақша бет солғын гүлдей жерде жатқан
Қап-қара екі қастың арасында
Ашудың белгісі бар тастай қатқан.

Шып-шымыр бұлшық етті білек пен сан,
Айрылған аттай желген тамырлардан,
Қапыда аяулы жан қаза тапты,
Сом дене ақша қардай қып-қызыл қан.

/«Шахтер», 99 б./

деп өріктеген. Суреттеу тәсілі тартымды, күрделі де әсерлі. Бірнеше карама-қарсы сипатты бір жерге түйістірген *ақша бет, қап-қара қас, ақша қардай дене, қып-қызыл қан* — бояулары қанық, ойы анық өрілген айшықтар. Қыршын өлімге аяныш тұтызатын жолдар.

Ақ жонға қызыл көрпе төсегендей
Бояған қардың бетін адам қаны.

/«Батыр туралы дастан», 151 б./

Көркемдік тәсілдерінің аз-көп қолданылуының қатаң тәртібі жоқ. Біреулер кемерінен асып, төгіліп жатса, екінші біреулері сыздықтала сыр шашады. Бұл акынның шеберлігіне, ой құрылымына тірелетін мәселе.

Тіліміздегі этнолингвистикалық бірліктер халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық болмысын, өзіндік салт-дәстүр, әдет-ғұрпын, дүниеге көзқарасын, таным-түсінігін аңғартады. Көркем шығарма тіліндегі ұлттық дүниетанымды білдіретін тілдік қолданыстарды зерттеп тану арқылы мол мәдени ақпарат аламыз. Болашақ ұрпаққа ұлттық тәлім-тәрбие беруде, халқымыздың рухани бұлағы - тіл байлығынан сусындатуда қаламгер тіліндегі лингвомәдени бірліктердің болмысын ашып көрсетудің маңызы зор.

Ғалым Малдыбаевтың сөз қолданудағы стильдік ерекшілігі — ұлттық өрнекті тиісті жерінде жаңа қырымен жанартып, жандандырып қолдануы. Пікірімізді дәлелдей түсейік:

Шындары бұлт жамылып көкке тиген,
Секілді әдейі адам қолдан үйген,
Сандықтай текшеленген қой тастары,
Аумаған әшекейлі киіз үйден.

/«Қошан қарттың әңгімесі», 119 б./

Таудың биіктігін, әсемдігін нақты детальдармен келтіре отырып, екінің бірінің ойына келмейтін, ұлттық образды сөздермен өрнектеген. Асқар тауды әшекейлі киіз үйге ұқсатып, әсем қой тастарын текшеленген сандықтармен салыстыру арқылы өзіндік тыңнан табылған тіркестермен, айшықты теңеулермен поэмаға ерекше сән-салтанат беріп тұр. Осы ұғымдар қазақ халқына таныс, бала кезімізден санамызға сіңген сөздерді теңеу ете отырып, жазушылардың табиғат көрінісін суреттеуде шебер, ұтымды қолданылған.

Әрбір тілдік тұлғаға өзіндік көріктеу құралдары тән болса, Ғалым Малдыбаевтың мәтінде қолданылған көріктеу құралдары өз уәжін оқырмандарына жүйелі түрде жеткізуге мүмкіндік беріп, прагматикалық қызмет атқарады. Мысалы, *текшеленген сандықтары әшекейлі киіз үй* халық ұғымына лайықталып алынған образды жолдар шығармада ұлтымыздың дүниетанымымен, тарихымен байланысқан.

Коруге Бурабайды болдым құмар,
Тәкаппар тарғыл тасы тіп-тік шынар,
Ту тіккен батырлардай оғаштанып,
Көрініп күндік жерден қарап тұрар.

/«Қошан карттың әңгімесі», 120 б./

Тәкаппар таудың биіктігін «көрініп күндік жерден қарап тұрар» деген жолдармен тағы бір айқындай түсіп оны ту тіккен батырға тенең, поэмаға ұлттық калорит үстемелеп тұр.

Акын поэмаларының өміршендігі ой-өрісімен жалғасқан жағдайда ғана жандана түседі. Мысалы:

Ей, қашқын, аяғыңды бас, тұл боларсың,
Кесіліп қос бұрымың күн боларсың
Егер де осы арада сыр шығарсаң,
Түтілген сабаудағы жүн боларсың.

немесе,

Кемеңнің әміршісі-офицері,
Ей, мырза, екі ауыз сөз берші,- деді.
Түріктер содан кейін сойып жесін,
Қозыдай көгендегі тұрған мені.

/«Қырым қызы», 68 б./

Болғанда төсім - жайлау, төбем - қыстау,
Халқымның әніндегі ырғағымын.

/«Сарыарқаға саяхат», 78 б./

Ақша бұлт Ақ келіннің ақ жаулығы,
Екініні самолеттің желпіп мұңы.
Түйенің шудасындай желкілдетті,
Корсін деп Қойшығұлдың сүйікті ұлын

/«Ақ келін», 171 б./

деген жолдардағы *сабаудағы түтілген жүн, көгендегі қозы, жайлау, қыстау, ақ жаулық* деген сөздер мен сөз тіркестері ұлттық нақышты өрнектер, әртүрлі көркемдік айшыққа толы суреттеулер. Егер де сыр шығарсаң *түтілген сабаудағы жүн боларсың, қозыдай көгендегі* деген қазақ халқына етене таныс образды сөздері шығарманың көркемдік қуатын арттыра түскен. Келтірілген өлең жолдарынан «сұлу» сөзді кездестірмейсіз, алайда қарапайым сөздер арқылы акын тың мағына тудырған. Ол тың мағына қазақтың болмысына жақын бейнелі суреттерді бере алған. Демек, автор өзіндік жеке қолданыстары арқылы қазақ болмысын, кең мағынасында қазақ әлемін (тұрмыс-тіршілігі, рухани келбеті, дәстүрі т.т.) қалыптастырады. «*Сандықтай текшеленген қой тастары*», «*Тосім-жайлау, тобем-қыстау*», «*Түтілген сабаудағы жүн*» сияқты жекелік-авторлық қолданыстар – солардың бір тобы.

Қаламгер осындай жанымызға жақын сөздерді еркін жұмсағанда, сөзінің мағыналы әрі әсерлі болуымен қоса, ұлттық сипатын арттыра түсуді көздейді. Акын шығармасының қай-қайсысында болмасын ұлттық ойлау ерекшелігін, психологиялық жай-күйін ескереді. Қаламгердің этномәдени ақпарат беретін лексемалары оның рухани-танымдық мәдениет тезаурусын құрай отыра, тілдік тұлғасының лингвокогнитивті сипатын айқын көрсетеді.

Ұлтымыздың бүкіл тіршілігі, болмыс - бітімі өзінің ән - жырында, әдебиеті мен мәдениетінде көрініс тапқан. Өлең-жыр деп отырғанымыз, қазақ халқы ақынжанды, өленді құрметтеген халық. Сол себепті де сан ғасыр бойы жиналған дәстүрінің бәрі дерлік ән-жыр арқылы бейнеленеді.

Осындай салт-жырларының Ғалым Малдыбаевтың поэмаларында кездесетін түрлері - қоштасу, жоқтау.

Қоштасу өлеңінің негізінде қандай да болмасын бір қимастық сезім, қайғылы хал жатады. Әр жағдайда әртүрлі қоштасу түрі жұмсалғанымен мағынасы ұқсас.

Қоштасу өлеңдері М.Әуезовтің жіктеуі бойынша, а/ жермен, елмен қоштасу; ә/ өтіп бара жатқан заманмен қоштасу; б/ өлең — жырмен, өнермен қоштасу деген сияқты түрлерге бөлінеді [20, 62 б.].

«Қырым қызы» поэмасында халық поэзиясының осы бір қоштасу түрі де бой көрсетеді. Жырда кертартпа заманның кесірінен сүйгеніне қосыла алмай зарлаған Арзының түрік еліне Еұсман патшаның қанды қол қарақшыларының еріксіз ұрлап әкетіп бара жатқан кездегі елімен, туған жерімен қоштасуы әсерлі де жүрек тебіренерлік. Ақын қоштасу өлеңін тек баяндау тәсілімен бермей, көркемдеу құралдарының түрлерін шебер қолдана отырып, оқушысын кейіпкерімен бірге қайғыртып, бірге толғантады. Мысалы:

-Қош Қырым, көркем Қырым, гүлді Қырым.
Қоштасам деп ойлаппа ем бұдан бұрын
Қызылшыл құзғындарға тұтқын болды
Киіктей ойнақтаған балғын қызым.

Білмедім аңқаулықпен жаудың сырын.
Барасың қалып артта, қайран Қырым.
Түріктің тұтқыны боп кетіп барам
Жетер ме Мұстапаға зарлы үнім.

Қош Қырым, етегің - жаз, басың - мұнар,
Кеуден қар, көкірегің сенің ызғар.
У ішкен су орнына мен бір сорлы,
Өлсізді азық қылды арысыз мұндар.

Шағылған ақ алмастай шынды мұндар,
Жақпар тас, жантайысқан асқар құзың
Түріктің төбетіне пенде болды.
Қан жұтқан қайғыменен жетім қызың.

/«Қырым қызы», 43 б./

- деп Арзы өзінің қапыда кеткенін, өмірінің қор болғанын айта келе, туған жер табиғатын асқақтата биікке көтереді. Осы қоштасуда сондай-ақ Қырым тауының түрлі аң-құсы да тілге тиік болады.

Қош бол, қош, ақ өлеңім – Обағаным,
Бұл менің саған соңғы қарағаным,
Тайында терлік салып үйретіп ем,
Аман өс, болат тұяқ, кара жалым.

Туған жер, өскен өлкем, мені сөкпе,
Бір қызға бас иді деп айтпа өкпе.
Әрқашан мен сендермен болам бірге,
Тек ғашық жүрек қана ұшқан шетке.

/«Қошан қарттың әңгімесі», 132 б./

-деген жолдар Бұлан батырдың інісі Қыранның елімен қоштасуы.

Осындай ерекшеліктерімен бірге ақын халқымыздың қанына сіңген салтын, жоқтау жырын орынды пайдаланған. Әріден келе жатқан азалы жырды тиісті жерінде қолдануы суреткердің шеберлігін танытады.

«Шахтер» поэмасында заманды шынайы суреттей отыра, ежелден келе жатқан әдет-ғұрыпты, яғни, жоқтауды келісті пайдалана отырып, жаңа мазмұн, жаңа түр енгізген.

Есік алды мойылды,
Ішінде қоян жайылды.
Кешегі Қасым құлыным,
Бүгін жолға қойылды.

Әуеден ұшқан лашын,
Жаяр көкке құлашын.
Ананы мұндай зарлатқан
Жауыздар мендей жыласын.

Қош, бақыл бол, жұлдызым,
Маңдайдағы құндызым.
Құдай біздей боздатсын
Өлтіргеннің ұл-қызын.

Басыма кара салайын,
Қабіріне барайын.
Кешегі жүрген Қасымжан,
Сені қайдан табайын

Құлыным нар түйе еді.
Шіріді-ау жерде сүйегі,
Дүрілдеген зеңбірек
Жауларға кашан тиеді. . .

/«Шахтер», 78 б./

деп ана байғұс зарлап қала берді.

Бұл жоктаудың алғашқы бөлімі ауыз әдебиеті үлгісінде берілген, ал соңғы шумақ *дүрілдеген зеңбірек жауларға кашан тиеді* деген бұрын қолданылмаған сонылығымен бірден көңіл аударғады. Бұл акынның өз жанынан шыққан жаңа жолдар.

Көркем туынды ұлт тілінің құдіретін танытып қана қоймай, оның сыр-сипатын, бүкіл болмысын жан-жақты ашуға, тануға негізделеді.

Қаламгер қолданған дәстүрлі дүниетанымдық лексика, мәдени лексика элементері тіл мен ұлттың бірлігін көрсетеді, ұлт тіршілігінің тілдегі бейнесі болып табылады. Кейінгі ұрпақтың ұлттық салт-дәстүр, әдет-ғұрып, этномәдени тіршілікті тануы үшін, өткен өмірді оқырманның көз алдына келтірудегі құнды тілдік фактілер ретінде қолданып, ақпараттық мәліметтер береді.

Акын тілінің даралығын ұлттық мәндегі тілдік қолданыстары мен ұлтқа тән ойлау қызметінің ерекшеліктерінен аңғарамыз.

Ғалым Малдыбаев туындыларында шын мәнінде ұлттық сипат алған, халықтық поэзияның бейнелеу үлгілері, сөз нақыштары ұшан-теңіз. Халықтық фольклордан сусындаған акын ертегі негізінде жазылған «Ана әңгімесі» поэмасында әйелдің ақылдылығын жоғары бағалап, ерекше дәріптеген. Әдеттегі ертегілердей қыз өзінің ақыл-айласымен ханнан асып

түсіп, халқын өлімнен аман алып қалған. Ханның жұмбағын шешкен қыз ұстамдылық танытып, ұтымды оймен ақыл таразысына салып, өзіне көңілі кеткен ханға жұмбақтап шарт қою арқылы еліне үлкен пайда келтіреді. Автор ауыз әдебиетінің көнеден келе жатқан жұмбақтау тәсілін қолдану арқылы адамгершілік, батылдық пен тапқырлық мәселелерін көтереді. Мысалы:

Сондағы Аю ханның үш жұмбағы,
Не нәрсе, тәтті ішінде, тәтті тағы?
Не нәрсе қатты ішінде, өте қатты?
Не нәрсе ауырдың ең ауырырағы?

/«Ана әңгімесі», 73 б./

Шын сүйсе Ханизада соған көнсін,
Қалың малға: он сегіз қозы берсін.
Жиырма көк қылшықты бөріменен,
Отыз жолбарыс, қырық арыстан, елу түлкі келсін.

Алпыс арқан әкелсін, жетпіс шідер,
Сексен пұт қаны кепкен жүрек берер,
Тоқсан пұт құр сүйек пен бір кемпір - шал,
Оларды хан-ханшадай киіндірер.

/«Ана әңгімесі», 179 б./

Әрине, осы қойылған шартының әрбір сөзі, әрбір заты белгілі бір астарлы ойды білдіреді. Бұл қыздың данышпандығын, тапқырлығын білдіретін бірден-бір ұтымды тәсіл. Жұмбақ заттың нақты өзін айтпай, оның түр-түсін, негізгі белгілері мен қасиеттерін сипаттайды, заттың өз атын жасырын ұстайды. Әдетте жұмбақтың құрамына енегін нәрселер белгісіз елестен емес, күн сайын көріп, біліп жүрген қасиеттер мен белгілерден болады. Сол себепті де бұл тәсілде деректілік, нақтылық басым

болады. Акын осындай жұмбақтаудың үлгісін «Қырым қызы» поэмасында да өрнектеген болатын.

Акын поэмаларында оқырманның ұғымына жақын, дәстүрге сіңген өрнектерді, яғни, жұмбақтау, түс жору деген сияқты тәсілдерді ұтымды пайдаланған деп түйіндейміз.

Сонымен Ғалым Малдыбаев дискурсының басты ерекшеліктері – өзінің танымын, ұлттың тілдік бейнесін көрсетуге негіз болатын тілдік бірліктер мен концептілік құрылымдар.

Көркем шығармада қажетті әдістің бірі диалогты Ғалым Малдыбаев поэмаларында негізгі идеясы мен мақсатына сай орынды қолданған.

Диалог – көркем шығарманың, драмалық шығарманың адам мінезін, көркем идеяны ашуда сырлы бейне жасауда шешуші қызмет атқаратын ең негізгі құралы. Яғни, диалогта әр кейіпкердің сөз саптауынан, оның ой-толғанысынан, сөйлеу өзгешелігінен жан-дүниесі айқын елес береді. Жазушының шеберлігі де оның кейіпкерді мінез-бітіміне, ой-өрісіне орай сөйлетуінен көрінеді. Сондықтан мағыналы диалог, кейіпкерлерді сөйлестіре білу шеберлігі – әдеби шығармада халықтың тіл байлығын мол пайдаланып, орнымен қолданудың ұтымды тәсілдерінің бірі екені анық.

Ғалым Малдыбаев туындыларында суреттеп отырған оқиғаларын жеңіл де түсінікті жеткізу үшін диалогты ұтымды қолдана отырып, кейіпкерлерінің эмоционалдық, психологиялық ерекшеліктерін толық ашып көрсетеді.

Акын диалог құрғанда көбіне автор сөзімен араластырып отырады. Мысалы:

Шыдамай Мырзак ұшып тұра келіп,
Ой, акымақ тоқта! - деді түсін бұзып.
Әйел ғой алпыс екі амалы бар,
Жұбатты анқау «дәуді» Арзы тұрып.

/«Қырым қызы», 27 б./

Жаны бар Мұстапаның дәрмені жоқ,
Иығын тесіп өткен атылған оқ
Генерал: «Айтқыз, - деді, - жолдастарын,
Айтпаса жанын шығар, дүрені соқ!»

/65 б./

Патша айтты: Маған байлық, алтын балық,
Ырайым ерке ұлыма сыйлады анық.

/«Алтын балық», 32 б./

Әсіресе, мұндай тілдік құралдар көркем шығармада кейіпкердің, немесе белгілі бір топтың әлеуметтік ерекшелігінен хабар беретін стильдік көрсеткіштер болып табылады. Соның ішінде көркем образ жасау үшін, көптеген әдіс-тәсілдер санатындағы - кейіпкер тілі үлкен мәнге ие. Кейіпкер бейнесі артында тұрған әлеуметтік топтың келбетін кейіпкер тілі арқылы танимыз.

Акын диалогтарында шұбалаңқылық, артық-ауыс сөз оралымдары кездеспейді. Диалогтарына ерекше эмоциялы әр енгізу үшін кейіпкерлерінің түрлі көзқарастары мен көңіл-күйлерін білдіру мақсатында қаратпа сөздерді жиі қолданған.

Сұлу қыз, гүлді жүзін неге солған?
Қасірет жас басыңнан неден болған?
Қайғыңның, қарашығым, жөнін айтшы,
Жанбысың шыға алмаған құрған тордан?

/40 б./

Арзыдан үміт күтпе, дәме қылма,
Ерігіп есік қағар ол бос қыз ба.
Шырағым, Мырзақ білсе жүндей түтер,
Тілімді ал, бұл арадан жөнел, тұрма.

/38 б./

Қарағым, олай болса кылма өкпе,
Арзыжан ерте шығар су жак шетке.
Бұлаққа суға барар сөйлесерсін
Бірақ та өтірік айтып тентіретпе.

/«Қырым қызы», 34 б./

Бұл үзінділердегі *сұлу қыз, қарашағым, шырағым, қарағым* деген қаратпа сөздері жылы шыраймен жақын тартып сөйлегенді білдіреді. Осындай мағынада акын бірнеше қаратпа сөздерді: *көкем, қалқам, жаным, гүлім, бауырым, қалқатайым* т.б. мольнан қолданған. Тек осылармен ғана шектелмей, оларға модальды шылау сөздерді тіркестіріп те шығарманың эмоциялық мәнін құбылтып отырған.

Қыран-ау, не айтпақ едің, құсты нұсқап,
Қиын гой жұмбақ сөзді тіпті де ұқпақ.
Басынап тұман кетпес сорлы жаннан
Деп не едің серік болар күшті шықпақ.

/«Қошан қарттың әңгімесі», 127 б./

Біреуді еркелетіп, не өзі оған еркелеп сөйлегенде — *жан, -тай, -ақа, -еке* т.б. көмекші сөздерін тіркестіріп қолдану Ғалым Мамдыбаев поэмаларында кеңінен орын алған әдіс. Мысалы:

- Окежан, құлағың сал, сөзім тыңда,
Океге қызмет ету — парыз ұлға.

/«Алтын балық», 33 б./

Шешетай, тез қайтамын тіліңді алам,
Болғанда Арзы балаң, мен де балаң.
Егер де қызға жаның ашыр болса,
Қай күні бейнетінен мен құтқарам.

/«Қырым қызы», 34 б./

-Ей, Мырзак, дәулет десе, дәулетін бар,
Күңдейтін дұшпандарың сәулетің бар.
Тау менен тастан басқа жөн білмеген
Жігітке ақыраралық не бетің бар?

/«Қырым кызы», 27 б./

-Ей, какпас, сөйле! — деді хан зекіріп,
Төбеттей қанға тойған түр кекіріп.
Шошыған көк бөріден қозыдай боп,
Сөйледі «хан, тақсырлап» шал өтініп.

/«Ана әңгімесі», 176 б./

Уа, жігіт, халім жаман, өмір бөтен.
Жөніңді айт, нашарды аяр доспын десен.

/«Қырым кызы», 41 б./

- Жолдастар! Мен күштімен көп егестім,
Жеңем деп тар тұрмыста төбелестім
Арзының қасіретіне шыдай алмай,
Мінекей ақырында торға түстім.

/«Қырым кызы», 66 б./

Келтірілген мысалдарда қолданылған диалог сөздердегі қаратпа сөздер бүкіл сөйлемге әсерін тигізіп, ойды жеңіл жеткізу үшін қарапайым құрылымдық байланыс жасауда тиімді пайдаланылған. Қоштасу, масаттану, жақсы көру, түңілу т.б. эмоциялылықты жеткізуде қаратпа сөздердің міндеті ұшан-теңіз.

Ақын поэзиясында монолог пен диалогтың нақты бір адам ойынан хабар, ақпарат беретіндігі айқындалды. Автордың дүниетанымы мен шеберлігіне байланысты көркем туындыдағы диалог та монолог сияқты автор бейнесінің көрінуіне ерекше

әсер етеді. Кейіпкерлердің өзара сөйлесулерін бере отырып автор өзінің оларға көзқарасын, нақты оқиғаға қатысты пікірін, ұнату, ұнатпау сияқты қатынасын сездіре алады. Демек, шығарма тіліндегі диалогта автор сөзі мен кейіпкер сөзі бірін-бірі алмастырып, бірін-бірі толықтырып отырады.

Акын диалог құруда өлең жүйесіндегі заңдылықтарды сақтай отырып, адресатқа кейіпкердің психологиялық жай-күйін толық хабардар ететін, кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынасты тереңінен ашатын, эмоционалды-экспрессивті тілдік бірліктерге толы диалог үлгілерін көрсетті.

Ғалым акын көбіне сөйлеу тіліне тән қарапайым тұрақты тіркестерді тиімді пайдаланған. Мысалы:

Жүдейсің не себептен, Арзы ханым,
Жолыңда пида сенің шыбын жаным.
Жасырмай сырынды айт ішіндегі,
Мен болсам өмірдегі сүйген жарың.

Арзы айтты: «Құлағың сал жауабыма,
Жалшыға мырза ғашық болмас сірә.
Жарым бар жаны бірге жастай өскен
Пышак сап буынсызға қылма кінә».

/«Қырым қызы», 53 б./

Түсінді бұл жұмбаққа Ғұсман патша,
Ойланды болды өзіне таң-тамаша.
«Тұлыпқа мөңіреген сиырмын» - деп
Сойледі өз көңілін өзі баса.

«Тұлыпқа мөңіреген сиыр», «Пышак сап буынсызға қылма кінә», «Жолыңда пида сенің шыбын жаным» деген жолдардағы фразеологиялық тіркестер - акынның көркемдік әлемін бейнелейтін лингвокультуремалар. Шығармаларында мол жұмсалған осындай ұлт болмысын сипаттайтын мәдени

ақпараттарды Ғалым Малдыбаев қазақтың ұлттық характерін, мінезін бейнелеу үшін шебер пайдаланған.

Қандай акын болмасын оның шығармаларына қойылатын басты талаптарының бірі - сөз саптау тұрғысынан өзгеге ұқсамайтын ерекшелігінің болуы. Мұның өзі акынның сөзбен өрнек сала білуіне саяды. Кезінде оның замандастарының алды болып, қазақ әдебиеті қайраткерлерін өсіруге еңбек сіңірген акын Ғ. Малдыбаевтың бізге қалдырған аса құнды туындылары қазақ әдебиеті мен мәдениетінің асыл мұрасы болып табылады. Себебі, акын халқымыздың өткен дәуірдегі тұрмыс-тіршілігінде болып жататын түрлі көріністерді, қалыптасқан дәстүрлерді, атап айтқанда, фольклорды жазба әдебиетімен ұштастыруда шеберлік көрсетті. Мысалы:

Күн батты, тау қалғыды, жел тынықты,
Түсірді теңіз тұман шымылдықты.
Төңірек маужырайды бәрі жым-жырт
Ымдасып, жұлдыз ғана көзін қысты.

/«Қырым қызы», 32 б./

Шумақтың екінші жолы метафораға құрылған, қалғандары кейіптеу. Ал шумақ тұтас алғанда синтаксистік жұптауға-психологиялық параллелизмге құрылған. Сезім шындығын суреттеуде кейіпкерлерінің көңіл-күйін табиғаттың осындай бір маужыраған сәтімен қатар алып көрсетеді.

Акын сөзді сезімді селт еткізер құш, қуат тұрғысында бағалайды. Ол қаламынан туған өлең шумақтар ырғакты, іштей үйлесімді болу бейнелі сөздерді талғап, тандап жұмсаған.

Ғ. Малдыбаевтың поэтикалық сөздік қоры, көркемдік құралдары мен айшықтау мәнері, оның тұлғасын сомдап, ерекшелендіріп тұрады.

Ғ. Малдыбаевтың тілдік тұлғасы деп қазақ әдеби тілінің дамуына өзіндік үлес қоса отырып, дүниетанымы мен қоғамдық ісі және алдына қойған мақсаттары мен өлеңдеріндегі

уәждемелері арқылы қазақ ұлтының бірегей тұлғасы ретінде танылған жеке тұлғаны айқындаймыз.

Ақынның *поэтикалық негізде көрінетін тілдік тұлғасы* оның өлеңдеріндегі көріктеу құралдарының жоғары көркемдік дәрежеде қолданылуымен сипатталады. Оның өлеңдерінде көріктеу құралдарының қайсысы болмасын ұлттық көркемдік дәстүрді сіңіре және жаңаша түрленген күйде жұмсалған.

Г. Малдыбаевтың көркем ойлауының нәтижесінде бұрыннан белгілі сөздер ассоциациялану арқылы жаңа мағынаға ие болып, тың тіркестер жасалды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Көркем шығарма тіліндегі тілдік бірліктерде бүтін бір этносқа тән тілдік ерекшеліктердің таңбасы сақталады және каламгер тілін зерттеу тұтас сөздік қордың мән-мағынасын айқындауға мүмкіндік береді. Сондықтан акын поэзиясын коммуникативтік және когнитивтік тұрғыдан зерттеу: ең алдымен, акынның ой жүйесінің ерекшелігін танумен; екіншіден, ақиқат дүниенің жұмбақ сырын тіл арқылы дәлелдеумен; үшіншіден, тіл мен ұлт, тіл мен таным сабақтастығының жаңа қырларын ашумен байланысты.

Акын өлең – жырлары арқылы адам әлемін, арулар тағдырын, ел қорғаған батырлар бейнесін романтикалық сарында айқын танытады. Адамды оның еңбегімен, ішкі болмысымен, тағдыр-талайымен байланыстыра таразылайды. Өмірдің өнегелі жолдарын, өшпес өрнектерін ғибрат етеді.

Суреткердің қолтаңбасының қалыптасуына туған жері, табиғат көрінісі, ауыз әдебиеті әсер еткен. Ол халықтың мінезін, тұрмыс-тіршілікте қолданылатын ұлттық зат атауларын өз туындыларының ішіндегі табиғатты суреттеуде қолданып, ұлттық тіліміздің мәйегін пайдаланған. Мұның негізінде «әлемді тіл арқылы танудың» әр ұлт тілінде түрлі сипатқа ие екендігі туралы шешімге тілдік құралдардың лингвистикалық сипатын ашу арқылы және ұлттың болмысын таныту негізінде келуге болады. Ғ. Малдыбаев поэзиясында қолданылған авторлық ерекшеліктер суреткердің даралық сипатының қолтаңбасы ғана емес, тілдік тұлғасына тән ой-танымының, көркемдік әлемінің көрінісі.

Көркем туынды мәтіні арқылы берілетін ақпарат акынның дүниетанымы мен пайымының нәтижесіне байланысты болса, автор мен оқырман арасындағы қарым-қатынас – *«өмір – автор – мәтін – идея – оқырман»* жүйесі арқылы жүзеге асатын құбылыс.

Акын шығармаларының көркемдік мәтінін концептілік жүйеде талдау, концептілерге бөліп қарастыру – тілдік тұлғаның когнитивтік, прагматикалық деңгейін анықтауға мүмкіндік

береді. Ғ. Малдыбаев тіліндегі метафизикалық, контраст, табиғат концептілері ақынның жеке танымын, сол концептілерді философиялық түсінікпен сабақтастықта бере алады.

Еңбекте Ғ. Малдыбаев шығармаларының тілін лингвостилистикалық және әдеби стилистикалық тұрғыдан бірікте қаралып, филологиялық талдауға түсті. Ақын шығармаларының тілдік ерекшелігі, лингвомәдени лексиканың семантикалық өрісі көрсетілді. Ақынның пайдаланған басты құралдары: ол – теңеу, эпитет, метафора және кейіптеу. Осы көркемдегіш тәсілдер суреткер туындыларында ұтымды стильдік тәсілдер ретінде қолданылғандығы дәлелденді. Сонымен қатар, ақын шығармаларының ажарын кіргізіп, бояуын ашып тұрған этнолингвистикалық және лингвомәдениеттанымдық аспектілері қарастырылды. Ғ. Малдыбаевтың авторлық идеясы мен дүниені қабылдау ұстанымдары ұлт болмысымен тығыз байланысты екендігі тұжырымдалды.

Суреткердің әдеби тілді байытуда қосқан үлесі мен тыңнан қосқан сөз үлгілеріне назар аударылып, жұмсалған тілдік құралдары қатысымдық қызметі мен ақпараттық мәні жағынан суреткердің әлемді қабылдауындағы дара ерекшелігін айқындайтындығы қарастырылды.

Ақын поэзиясында көрініс тапқан монолог пен диалог кейіпкер бейнесін ашуға лайықты тілдік бірліктермен өрілген коммуникативтік-функционалдық тұтастық болып табылады.

Ғ. Малдыбаев поэзиясындағы «өмір», «өлім», «махаббат», «қайғы», «ерлік» тәрізді концептілер көркем мәтіннің өн бойында түрлі тілдік бірліктердің мәні мен мазмұны арқылы көрініс тауып, ақынның дүниетанымын, әлемді қабылдау, пайымдау, толғау жайындағы поэтикалық бейнесін анықтайды.

Ақын поэзиясындағы көркемдік құралдардың басым бөлігі авторлық қолданыстар болып табылады және ақындық дүниетанымға сәйкес ғаламның ассоциативтік бейнесін көрсетіп, бейнелік мәнге ие болуымен, окказионалды қолданылуымен ерекшеленеді. Осының нәтижесінде автордың оқырманды қызықтыратын өзіне тән «тіл әлемі» қалыптасады

және тілдік құралдар арқылы ұлттың негізгі қасиеттерін қайта жаңғыртады.

Ғалым Малдыбаев шығармаларында жұмсалған фразеологиялық тіркестер мен мақал-мәтелдер қоғамдық өмірдегі түрлі оқиғалар мен құбылыстарды, адамның тұрмыс жайын түгел камтып, адамгершілік, тәлім-тәрбие, мінез-құлық жайлы даналық ой қорыту арқылы ұлттық дүниенің тілдік бейнесін айқындаушы негізгі көрсеткіштердің бірі ретінде талданды.

Ғ. Малдыбаев - қазақ әдебиеті мен тілінің даму сатысында өз орны бар, тілді қолдануға шығармашылық тұрғыдан келетін *тілдік тұлға*, білімді, мәдениетті, ой өрісі кең *тұлға*, меңгерген білім дағдыларын, ғаламның тілдік бейнесіндегі ұрпақтан-ұрпаққа беріліп сақталған ұлттық таным мазмұнын келер ұрпаққа жеткізетін *ұлттық тұлға*.

Ғалым Малдыбаев өзінің қоғамдық және шығармашылық ғұмырында халқының алуан салалы маңызды мәселелерін көтерді, өзгерген қоғам мен жаңа заманның жарқын образдарын жасап, заман талғамына, талабына сай көркем дүниелер тудырды, халқымыздың құндылықтар қорына айтулы үлес қосты.

Дәлірек айтсақ, ақынның поэтикалық тілді қолдану ерекшелігін анықтап, көркемдік құралдарының экспрессивті-эмоциональдық бояуын айқындау арқылы ақынның тілдік тұлғасының лингво-когнитивтілік мәні ашылды. Суреткердің тіл кестесінің көркемдік дәрежесін лексика-семантикалық тұрғысынан қарастыра келіп, ақынның соны өрнектерді шығарма идеясы мен мазмұнына қаншалықты сай етіп қабылдағандығы дәлелденеді. Себебі шығарма тілі арқылы біз ақынның жан сезімі мен арман-мұратын, сайып келгенде, қаламгер туындыларының тылсым құпияларын ашуға мүмкіндік аламыз. Ғ. Малдыбаев қолданған барлық сөз өрнектерінің астарында қазақ қауымына таныс ұғымдар, ұлттық дүниетаным байқалады. Демек, ақын шығармаларының тілі ұлттық дүниетанымды камтитын тілдік көздердің қатарын толықтырады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Маслова В.А. Лингвокультурология. – Москва: «Академия», 2001. – 202 с.
2. Манкеева Ж.А. Казак тіл білімінің мәселелері. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2014. - 640 бет.
3. Ермекова Ж.Б. Жұмабаев Мағжанның тілдік тұлғасы: филол. ғыл. канд. ... дисс. ... афтореф. - Алматы, 2010. - 36 б.
4. Қожахметова Ф.Б. Тұрмағамбет Ізтілеуов тілдік тұлғасының дискурстық сипаты. Филол. ғыл. канд. дисс. автореф. – Алматы, 2004. - 25 б.
5. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – Москва: Наука, 1987. - С. 263.
6. Маслова В. Когнитивная лингвистика. - Минск, 2004. - 256 б.
7. Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті. Филол. ғыл. докт. дисс. автореф. - Алматы, 2004. - 47 б.
8. Томашевская К.В. Лексические представления языковой личности в современном экономическом дискурсе. – СПб., 1998.
9. Букейханова Р.К. Субъектный аспект когнитивного механизма обработки дискурса//Актуальные проблемы лингвистики и методики преподавания иностранных языков: Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 10-летию независимости РК и 60-летию Каз ГУМО и МЯ. Абылай хана. Ч.1. – Алматы, 2001.- С. 72-75.
10. Акбердиева Б.Қ. Лексика-фразеологиялық жүйедегі мифтік-танымдық тұжырымдар. Филол. ғыл. канд. дисс., 2002.
11. Орыс жылнамаларындағы этноантропонимдердің әлеуметтік мәні мен лингвомәдени сипаты.//Тілтаным, 2007. №1. 23 б.
12. Есембеков Т.У. Көркем мәтін поэтикасы. – Алматы: Қазак университеті, 2012. - 228 б.
13. Жырлар... Жылдар... Галым Малдыбаевтың шығармалары мен акын жайында жазылған естеліктер. - Петропавл: Северный Казахстан, 2012. - 320 б.

14. Мұқанов С. Жыршыл Ғалым жетпісте//Ленин туы. - 1972, 13 мамыр.
15. Мұстафин Б. Ақынның 80-жылдық торкалы тойында //Ленин туы. - 1982, 21 маусым.
16. Саин Ж. Ақын туралы //Қазақ әдебиеті -1957, 29 мамыр.
17. Әбілев Д. Алғы сөз //Ғ. Малдыбаев. Поэмалар мен өлеңдер. - Алматы: Жазушы, 1979. - 215 б.
18. Әзімжанова Г. Көркем проза прагматикасы. Алматы, 2005. – 300 б.
19. Малдыбаев Ғ. Поэмалар мен өлеңдер. -Алматы: Жазушы, 1979. - 215 б.
20. Әуезов М. Уақыт және әдебиет. - Алматы: Қазмемкөркемәдеббас. 1962. – 428 б.
21. Машақов С. Ажарлы жырлар//Семей таңы. - 1985, 5 мамыр.
22. Серғалиев М. Жыр жалғасы//Қазақ әдебиеті, 1967, 15 желтоқсан.
23. Қалижанов У. Өлеңі еді қалдырған//«Солтүстік Қазақстан», - 2012, 12 мамыр.
24. Пушкин А.С. «Сказка о мертвой царевне и о семи богатырях»//Сказки. - М.: Художественная литература, 1975. С. 98.
25. Маслова В. Когнитивная лингвистика. - Минск, 2004. - 256 с.
26. Аскольдов С.А. Концепт и слово. Антология. - М.: Academia, 1997. С. 279.
27. Кубрякова Е. Понятие «парадигма» в лингвистике. – Москва, 2004. – 164 стр.
28. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. М., 1986.
29. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – Москва. Русские словари, 1996, - 416 с.
30. Колесов В.В. О логике логоса в сфере ментальности // Мир русского слова. – 2000. №2. - С. 52-59.
31. Новикова Н.С., Черемисина Н.В. Многомирие в реалии и общая типология языковых картин мира // Филологические науки. – 2000. №1. – С. 40-49.

32. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. – Воронеж, 1996.
33. Әмірбекова А.Б. Концептілік құрылымдардың поэтикалық мәтіндегі вербалдану ерекшелігі: (М. Макатаев поэзиясы бойынша): филол. ғыл. канд. ... дисс. ... афтореф. - Алматы, 2010. - 30 б.
34. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. М.: Школа «Языки русской культуры», 1997.
35. Қайдар Ә. Тіл білімінің өзекті мәселелері. Алматы, 1998. - 314 б.
36. Ислам А. Ұлттық мәдениет контекстіндегі дүниенің тілдік суреті: филол. ғыл. докт. ... дисс. – Алматы, 2004. – 229 б.
37. Гумбольдт В. фон. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества // Избранные труды по языкознанию. - М., 1994. – С.46.
38. Дүсіпбаева Қ.С. Эколингвистикадағы концептуалдық метафора. - Астана: Қазақ гуманитарлық заң университеті, 2012.
39. Амренова Р. Қазақ дүниетанымы әлеміндегі «Тағдыр» концептісі. ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. 2009. №3, 119 б.
40. Нұрғалиев Р. Философиялық сөздік. - Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1996. - 525 б.
41. Жиренов С. XV-XIX ғғ. жыраулар поэзиясындағы «өмір-өлім» концептісінің танымдық табиғаты. филол. ғыл. канд. ... дисс. ... афтореф. - Алматы, 2007. - 26 б.
42. Смағұлова К.Н. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. филол. ғыл. канд. ... дисс. ... афтореф. - Алматы, 1998. – 30 б.
43. Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. - Алматы, 1993. – 353 б.
44. Балақаев М. Қазақ әдеби тілі және олардың нормалары. Алматы: Ғылым, 1984. - 184 б.
45. Аристотель. Сочинения в 4-х т. - М., 1984. - Т.4. С. 830.

46. Ричардс А. Философия риторики//Теория метафоры. М., 1999. – С. 100.
47. Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. II том. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1960. – 364 б.
48. Шалабаев Б. Көркем проза тілі. - Алматы: Жазушы, 1994. - 81 бет.
49. Жанпейісов Е. Қазақ прозасының тілі. – Алматы, 1968.
50. Қабдолов З. Таңдамалы шығармалары. - Алматы: Жазушы, 1983. - 456 б.
51. Аханов К. Тіл білімінің негіздері: оқулық /К. Аханов; құраст. Н. Ақбаев. - 3-басылым. - Алматы: Санат, 1993. - 496 б.
52. Негимов С. Акын-жыраулар поэзиясының бейнелілігі. - Алматы: Ғылым, 1991. - 199 б.
53. Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Атамұра, 2005. - 272 б.
54. Қоңыров Т. Қазақ тенеулері. - Алматы: Жазушы, 1975. - 330 б.
55. Абдрахманова Ж.Ә. Қазіргі қазақ тіліндегі окказионал фразеологизмдер. филол. ғыл. канд. ... дисс. ... афтореф. - Алматы, 2008. - 23 б.
56. Озеров Л. Ода эпитету. "Вопросы литературы", 1972, №4.
57. Мейлах Б. Художественное мышление Пушкина как творческий процесс. - М.: 1962. – С. 157.
58. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. - 208 б.
59. Дүкенбаев С. Мектепте драмалық шығармаларды оқыту. - Алматы: Мектеп, 1985. - 88 б.
60. Авакова Р.Ә. Фразеологиялық семантика. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. - 152 б.
61. Қайырбаева Қ.Т. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың символдық мәні: Филология ғыл. канд. дисс., – 2004.
62. Новиков, Л.А. Художественный текст и его анализ. - М.: Едиториал УРСС, 2002. - С.304
63. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі/Құрастырушылар: З. Ахметов, Т. Шаңбаев Алматы: Ана тілі, 1996. - 240 б.

64. Новиков Л.А. Антонимия в русском языке. М.: 1973. - С. 289.
65. Авакова Р.Ә. Фразеологиялық семантика. - Алматы: Қазақ университеті, 2002. - 152 б.
66. Айғабылов А. Қазақ тілінің лексикологиясы. Оқу құралы. - Алматы: Зият-Пресс, 2007. - 66 б. Екінші басылым.
67. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. - М., 1974. - С. 300.
68. Арутюнова Н.Д. Языковая метафора: Лингвистика и поэтика. - М., 1976. С. 360.
69. Баранов А.Н., Караулов Ю.Н. Очерк когнитивной теории метафоры//Русская политическая метафора: материалы к словарю. - М., 1991, С. 184-193.
70. Гак В.Г. Метафора универсальное и специфическое// Метафора в языке и тексте. - М., Наука, 1988. - С. 176.
71. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры. - М: Прогресс. 1985. - С. 451.
72. Соссюр Ф. де. Заметки по общей лингвистике. - М.: Прогресс. 2000. - С. 280;
73. Бодуэн де Куртэнэ И.А. Труды по общему языкознанию. Т. 1, 2. - М., 1963. - С. 388.
74. Ержанова Ұ. Тілдегі казактар дүниетанымы//Ұлт тағылымы. Ғылыми-педагогикалық басылым. - №4. 2002. 161-163 бб.
75. Ерғалиев І., Телібаев Ф. Қазақ дүниетанымының негізгі ұғымдары//Ақиқат. Ұлттық қоғамдық-саяси журнал. №9, 1994, 83-86 бб.
76. Елемесова Ш. Көркем мәтіндегі ұлттық мәдениеттің тілдік релеванттары: филол. ғыл. канд.... дисс. автореф. - Алматы, 2004. - 32 б.
77. Ерғали І. Қазақ дүниетанымының негізгі ұғымдары. - Асхана, 2003. - 283 б.
78. Жаманбаева Қ. Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана. Алматы: Ғылым, 1998. - 140 б.
79. Имашева Г.М. Дулатовтың шығармаларындағы «Ғаламның тілдік бейнесі»: филол. ғыл. канд.... дисс. автореф. - Алматы, 2007. - 32 б.

Жанар Серкешқызы Таласпаева

ҒАЛЫМ МАЛДЫБАЕВТЫҢ ТІЛДІК ТҰЛҒАСЫ

монография

Подписано в печать 06.04.2018 г. Формат 60×90 1/16. Гарнитура Times.
Ризография. Объем 10,1 усл.печ.л. Тираж 30 экз. Заказ №118-14.
Отпечатано в ИПО СКГУ им.М.Козыбаева.